

raad
landelijk
gebied

Onafhankelijk adviescollege voor Landbouw, Natuur,
Bos en Landschap, Openluchtrecreatie en Visserij

Raad voor het Landelijk Gebied

Stationsplein 14
3818 LE Amersfoort
tel. +31 (0) 33 461 99 48, fax +31 (0) 33 461 53 10
e-mail: raad.landelijk.gebied@rlg.agro.nl
internet: www.rlg.nl

Ontspannen in het groen

Publicatie RLG 04/1, januari 2004

Advies over de wijze waarop overheid, bedrijfsleven en
maatschappelijke organisaties kunnen zorgen
voor recreatie in de toekomst

De Raad voor het Landelijk Gebied adviseert de regering en de beide kamers van de Staten-Generaal op de hoofdlijnen van beleid. De raad richt zich op strategische adviezen op de lange en middellange termijn en incidenteel op actuele zaken op korte termijn. Het werktelein betreft het gehele beleidsveld van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, aangeduid als 'landelijk gebied'.

Samenstelling van de raad

- * prof. H.J.L. Vonhoff, voorzitter
- * prof. dr. Th.A.M. Beckers
- * mw. drs. H.L. Blok
- * mw. dr. H.M. de Boois
- * prof. dr. G.J. Borger
- * mw. mr. F.G. van Diepen-Oost
- * ir. J.T.G.M. Koolen
- * dhr. B.J. Krouwel
- * mw. M.D.A.M. van der Laan-Veraart
- * mw. G.W. van Montfrans-Hartman
- * dhr. P. Nijhoff
- * prof. dr. J.D. van der Ploeg
- * ir. F.C. Prillewitz
- * mw. A. van Vliet-Kuiper

Algemeen secretaris: mr. W.J. Kooy

Raad voor het Landelijk Gebied

Stationsplein 14
3818 LE Amersfoort
telefoon: (033) 461 99 48
fax: (033) 461 53 10
e-mail: raad.landelijk.gebied@rlg.agro.nl
website: www.rlg.nl

Publicatie RLG 04/1
januari 2004

Vormgeving

Geerars Communicatie, Amersfoort

ISBN 90-77166-10-6

Fotoverantwoording

voorpagina groot	Hollandse Hoogte
voorpagina klein	Mieke van Engelen
pag. 2	Mieke van Engelen
pag. 16 boven	Willem Brandenburg
pag. 16 onder	Willem Brandenburg
pag. 20 boven	Hollandse Hoogte
pag. 20 onder	Mieke van Engelen
pag. 24 boven	Mieke van Engelen
pag. 24 onder	Mieke van Engelen
pag. 34 boven	Mieke van Engelen
pag. 34 onder	Staatsbosbeheer
pag. 56 boven	RECRON
pag. 56 onder	Camping De Hertshoorn, Garderen

Ontspannen in het groen

Publicatie RLG 04/1, januari 2004

Advies over de wijze waarop overheid, bedrijfsleven en
maatschappelijke organisaties kunnen zorgen
voor recreatie in de toekomst

Inhoud

Deel 1	Samenvatting	5
Deel 2	Advies	
1	Aanleiding en adviesvragen	11
2	Uitgangspunten van de raad	13
3	De maatschappelijke betekenis van recreatie	17
4	Recreatie op verschillende beleidsniveaus	21
5	Maatschappelijke ontwikkelingen in relatie tot recreatie	25
6	Ontwikkelingen binnen de recreatie	35
7	Rolverdeling tussen overheid, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties	51
8	Conclusies en aanbevelingen	57
Bijlagen		
	1. Adviesaanvraag minister	69
	2. Voorbereiding advies	71
	3. Geraadpleegde literatuur	73
	4. Overzicht publicaties	79

In zijn studie uit 1938 naar het spelelement in de cultuur, *Homo ludens*, wordt de historicus Johan Huizinga niet moe te benadrukken wat een serieuze aangelegenheid spelen is. 'We hebben hier van doen met een absoluut primaire categorie van het leven', schrijft hij. 'U kunt, zo U wilt, bijna alle abstracties ontkennen: gerechtigheid, schoonheid, waarheid, goedheid, geest, God. U kunt ernst ontkennen, maar spel niet. Het zuivere spelen is één van de voornaamste fundamenteën van de beschaving.'

Nederland neemt het spelen en zijn gevolgen nog te weinig serieus. Dat moet wel gebeuren. De vrijetijdsomgevingen zijn de nieuwe plekken van samenkomst, de vrijetijdscultuur is een diepe culturele verandering. De overheid kan daar niet buiten blijven, al is het vanwege de enorme bedragen en de grote werkgelegenheid die ermee zijn gemoeid – om van de impact op onze omgeving, waar dit boek over gaat, maar niet te spreken. Wil de overheid niet alles aan de markt overlaten, dan zal ze zich ertoe moeten verhouden. De calvinistische inborst van Nederland leidt ertoe dat we al gauw ons hoofd in afkeer of schaamte afwenden, of in *dédain* onze neus optrekken, maar dat is niet terecht en is zelfs kortzichtig.

uit: 'Pret' geschreven door Tracy Metz, 2002

voor grote en kleine waterlopen en hun oevers moeten regionale beleidsvisies worden ontwikkeld waarmee de mogelijkheden voor onder meer zonnen, zwemmen, sportvissen, roeien, kanoën en toerschaatsen worden vergroot

Samenvatting

deel 1

Recreatie terug op de politieke agenda

Recreatie is, naast wonen, werken en verkeer, een basisvoorwaarde voor het goed kunnen functioneren van de mens als individu en als onderdeel van de samenleving. In de Grondwet is daarom opgenomen dat 'de overheid voorwaarden schept voor maatschappelijke en culturele ont-plooiing en voor vrijetijdsbesteding'. De raad is van mening dat dit onder meer betekent dat er gezorgd moet worden voor voldoende mogelijkheden voor openluchtrecreatie die ook voor iedereen beschik-baar, bereikbaar en toegankelijk moeten zijn. Ook moet de kwaliteit van het aanbod aansluiten bij de behoefte en moet gezorgd worden voor voldoende sociale veiligheid in recreatiegebieden.

Het Rijk heeft, in goede samenspraak met provincies en gemeenten, sinds de jaren zeventig niet alleen het beleid op het gebied van recrea-tie aangegeven, maar ook een groot deel van de uitvoering van dit beleid voor zijn rekening genomen. Gedurende de laatste twee decennia heeft de rijksoverheid echter nauwelijks nieuw beleid ontwikkeld. De uit-voering van het beleid is doorgegaan, maar de voorbereidingstijd is vaak zo lang dat de plannen niet meer aansluiten bij de veranderende recrea-tiebehoefte van de burger. In die afgelopen jaren hebben zich namelijk binnen de Nederlandse bevolking grote veranderingen voorgedaan, die nu en vooral in de toekomst van grote invloed zijn op wensen, omvang en gedrag ten aanzien van recreatie: de bevolking groeit nog steeds, de vergrijzing gaat steeds verder, grotere groepen allochtonen komen hier vanuit verschillende achtergronden wonen, en de verdeling van de bevolking over steden en dorpen is voortdurend aan verandering onder-hevig.

Hoewel momenteel al zichtbaar is dat de vraag naar recreatiemogelijk-heden en het aanbod ervan niet meer goed op elkaar zijn afgestemd, ziet de raad nog geen acute problemen. De raad verwacht echter dat die problemen wel degelijk zullen ontstaan als het huidige beleid ongewij-zigd wordt voortgezet. En dan zal het grote inspanningen vragen om ze op te lossen.

De raad is ervan overtuigd, dat het verstandig is nu het recreatiebeleid aan te passen. De dynamiek in de samenleving is groot: er zal bijvoor-beeld in de komende decennia veel worden gebouwd, het landelijk gebied verandert ingrijpend van karakter, de klimaatveranderingen ver-eisen forse ingrepen in de waterhuishouding. Van die dynamiek moet gebruik worden gemaakt om het aanbod aan recreatiemogelijkheden te laten meegroeien met de behoefte van de samenleving.

De raad is van mening dat recreatie een sterke plaats moet krijgen in de Agenda Vitaal Platteland en de Nota Ruimte, en dat deze nota's prikkelende uitdagingen in zich moeten dragen voor de andere overheden, het recreatiebedrijfsleven en de maatschappelijke organisaties die het beleid verder handen en voeten geven en het in de praktijk uitvoeren.

Recreatie en toerisme onder één noemer

Recreatie heeft raakvlakken met het beleid van vrijwel alle andere departementen, waardoor coördinatie en regie van de uitvoering nodig is. De raad is van mening dat op rijksniveau de minister van LNV de primaire verantwoordelijkheid op zich moet nemen voor alle beleidszaken inzake recreatie. Verder meent de raad dat de beleidsterreinen recreatie en toerisme dermate nauw met elkaar verweven zijn, dat deze op rijksniveau samengevoegd moeten worden tot één beleidsterrein onder de verantwoordelijkheid van de minister van LNV.

Recreatie hoort in takenpakket overheden

De rol van de overheid op het gebied van de recreatie moet volgens de raad gebaseerd zijn op zowel het maatschappelijk als het economisch belang ervan. Dit betekent volgens de raad dat overheidsbemoediging noodzakelijk is op verschillende terreinen en vanuit verschillende perspectieven. Recreatie is niet alleen goed voor de individuele mens, maar ook voor de sociale cohesie en is daarom maatschappelijk van belang. Voor het landelijk gebied heeft recreatie een economisch belang, omdat er in deze sector veel geld omgaat en het recreatiebeleid ondernemers op het platteland de gelegenheid biedt nieuwe initiatieven te ontplooiën. Voldoende redenen dus om te streven naar een optimaal gebruik van de aanwezige potenties, waarvoor de kaders door de verschillende overheden moeten worden aangegeven.

De raad is van mening dat marktsector en maatschappelijke organisaties meer dan in het verleden een rol moeten spelen bij het voorzien in de behoefte aan recreatiemogelijkheden, maar dat er blijvend een taak is weggelegd voor de overheid bij het waarborgen van een breed recreatieaanbod. Door het sterk dynamische karakter van onze samenleving veranderen vraag en aanbod op het terrein van de recreatie. Vanwege die grote dynamiek en de maatschappelijke en ruimtelijke consequenties ervan is het onverstandig de afstemming van vraag en aanbod uitsluitend aan de markt over het laten. Volgens de raad heeft de overheid tot taak om bij de vernieuwing van de inrichting van de ruimte rekening te houden met nieuwe ontwikkelingen. Door de inrichting van de ruimte op een bepaalde manier vorm te geven wordt niet alleen het recreatiegedrag beïnvloed, maar worden ook de ontplooiingsmogelijkheden voor bepaalde sociaal-economische ontwikkelingen bevorderd. Daar komt nog bij dat recreatie raakvlakken heeft met vele beleidsterreinen, zoals natuurbeleid, plattelandsbeleid, volkshuisvesting, ruimtelijke ordening en milieu, grotestedenbeleid, economie, sociale zaken en werkgelegenheid, onderwijs en cultuur, volksgezondheid, welzijn en sport, en verkeer en vervoer. Dit impliceert dat recreatie op rijksniveau een aandachtspunt moet zijn in het gehele beleid.

Tenslotte constateert de raad dat er op dit moment al niet voldoende recreatievoorzieningen beschikbaar zijn voor bepaalde doelgroepen zoals ouderen, kinderen en allochtonen. Ook komt de spreiding van recreatievoorzieningen over het land niet overeen met de spreiding van de bevolking. In de dichtbevolkte Randstad zijn de mogelijkheden voor dagrecreatie op vrijwel alle gebieden te beperkt; in grote delen van het platteland zijn de recreatievoorzieningen oververtegenwoordigd.

Meer mogelijkheden voor dagrecreatie binnen de stad

Door het veranderende recreatiegedrag en de groei van de bevolking is de komende jaren meer ruimte nodig voor dagrecreatiegebieden. Naast de huidige 40.000 hectare is er, volgens de berekeningen die zijn gemaakt ten behoeve van de Vijfde Nota, de komende dertig jaar behoefte aan uitbreiding met ruim 100.000 hectare dagrecreatiegebied. De raad is van mening dat het overgrote gedeelte hiervan in de vorm van medegebruik ontwikkeld zal moeten worden en maar een klein gedeelte als 'puur' dagrecreatierrein. Een klein, maar essentieel deel van deze nieuwe gebieden voor dagrecreatie zal bovendien niet in het buitengebied of in natuurgebieden gerealiseerd moeten worden. De raad constateert namelijk dat veel burgers in de grotere steden slechts bescheiden gebruik maken van de dagrecreatiemogelijkheden op grotere afstand van de stad, maar voornamelijk recreëren in het groen vlak bij hun huis. Daarom vindt de raad dat een belangrijk deel van de nieuwe groene recreatieruimte in de stad zelf gerealiseerd moet worden in de vorm van eigentijdse parken en plantsoenen. Dit betekent in de eerste plaats een radicaal ander beleid ten aanzien van de dagrecreatie, waarbij de minister van LNV zich, samen met de minister van VROM en provincies en gemeenten, moet gaan inzetten voor meer recreatief groen in de stad. In de tweede plaats betekent dit een andere aanpak van de stedelijke vernieuwing: het 'inbreien' moet worden gestaakt; er moet binnen de steden juist weer groen komen op de plaats van rood in plaats van omgekeerd.

Meer en ander groen rondom de stad

In grote delen van het land, met name in het sterk verstedelijkte Westen, voelt de bevolking het ontbreken van bos en natuur als een groot gemis. Al vele tientallen jaren is er sprake van aanleg van de Randstadgroenstructuur, maar tot op heden is daarvan onvoldoende terechtgekomen. De raad beveelt aan om de (natuur)gebieden voor de Randstadgroenstructuur niet alleen door aankoop, maar ook door inzet van particuliere natuurbeheerders en agrarisch natuurbeheer te realiseren. Op die manier kan zo snel mogelijk worden tegemoetgekomen aan de vraag naar recreatiemogelijkheden in dichtbevolkte gebieden. Het Milieu- en Natuurplanbureau, dat jaarlijks bijhoudt hoe de EHS en andere natuurgebieden gestalte krijgen, zou gevraagd moeten worden ook aandacht te besteden aan de realisering van dagrecreatiegebieden.

Verder vindt de raad dat voorafgaand aan de bouw van nieuwe stadswijken en andere stedelijke uitbreidingen duidelijk moet zijn hoeveel groen in deze plannen opgenomen wordt voor natuur en recreatie en hoe de financiering van dit noodzakelijke groen is geregeld. Een dergelijke aanpak is nodig, omdat de afgelopen jaren gebleken is dat in de nieuw-

bouwwijken in de praktijk te weinig groen voor recreatie is opgenomen in relatie tot het aantal bewoners (en gebruikers), en het moeilijk is om dat groen achteraf alsnog te realiseren.

Meer vormen van recreatie in natuurgebieden

De raad is in het algemeen van mening dat dagrecreatieterreinen over een hoge basiskwaliteit moeten beschikken. Een deel van deze terreinen moet daarbij zo worden ingericht dat door aanpassingen snel kan worden ingespeeld op de veranderende behoefte van de recreant. Daarnaast moet er in ons land ruimte zijn en blijven voor terreinen met het 'traditionele' aanbod van rust, ruimte en stilte.

In dit kader pleit de raad ervoor om in natuurgebieden (EHS) niet alleen 'rust- en stiltegebieden' te handhaven, maar binnen ecologische randvoorwaarden ook ruimte te bieden aan nieuwe vormen van recreatie. Beheerders van natuurgebieden kunnen hierop inspelen door delen van hun gebieden in te richten voor nieuwe recreatievormen zoals GPS-wandelen, struingebieden, laarzenpaden, en door mogelijkheden te bieden voor de kleine watersport, zoals kanoën en roeien.

Meer samenwerking tussen aanbieders

De raad pleit in dit advies voor een hechtere samenwerking tussen de terreinbeherende natuurorganisaties onderling en met particuliere grondeigenaren om ruimte te bieden aan doorgaande landelijke netwerken voor fietsen, wandelen en paardrijden. Dat appèl wil de raad graag uitbreiden naar de recreatieschappen, die ook grote gebieden met recreatie- en natuurwaarden beheren. Door goede samenwerking tussen alle aanbieders van recreatie- en natuurgebieden kunnen de barrières opgeheven worden om doorlopende routestructuren aan te leggen in aantrekkelijke gebieden.

Bovendien is het gewenst dat de aanbieders van recreatieve voorzieningen samenwerking zoeken met andere actoren in dezelfde streek, die bijvoorbeeld streekproducten, cultuur, verhuur of vervoer aanbieden. Een dergelijke samenwerking kan ertoe leiden, dat onder het eigen 'label' van de streek complete recreatiearrangementen voor meerdere dagen kunnen worden aangeboden.

Meer recreatiemogelijkheden in het agrarisch gebied

Niet alleen in steden, recreatiegebieden en natuurgebieden zijn er mogelijkheden om in te spelen op de veranderende wensen van de recreant. De raad ziet op dit punt ook goede mogelijkheden voor boeren. Zij kunnen het agrarisch cultuurlandschap omvormen van een 'doorgangszone' tussen stad en recreatie- en natuurgebieden tot een gebied dat de recreant nieuwe mogelijkheden tot ontspanning biedt. Voorbeelden hiervan zijn nieuwe routes voor wandelaar en fietser, de verkoop van streekproducten, het bieden van (andere) vormen van verblijfsaccommodatie, en het ontwikkelen van een aantal boerderijen tot gelegenheden waar diverse vormen van recreatie en vermaak worden aangeboden. Op dit punt kan meer en beter gebruik worden gemaakt van Europese fondsen in het kader van Plattelandsontwikkeling.

Meer regionale plannen voor oeverrecreatie en kleine watersport

De raad constateert dat de oevers van veel kleinere waterlopen en grote rivieren niet optimaal recreatief benut kunnen worden doordat ze niet of moeilijk bereikbaar of toegankelijk zijn. Ook is het gebruik van deze waterlopen beperkt door stuwen, dammen, lage bruggen en verkeerd aangelegde oevers. Verder zijn er veel verschillende regelingen, verordeningen en verboden, waardoor er onduidelijkheid is rond de toegang tot en het gebruik van groot en klein recreatiewater en de oevers ervan.

De raad dringt er bij de ministers van LNV en V&W, de provincies en de waterschappen op aan om voor deze grote en kleine waterlopen en hun oevers regionale beleidsvisies te ontwikkelen, waarmee de mogelijkheden voor onder meer zonnen, zwemmen, sportvissen, roeien, kanoën en toerschaatsen worden vergroot. Deze beleidsvisies moeten niet alleen een toekomstperspectief bieden voor deze recreatieactiviteiten, maar moeten ook aangeven hoe daadwerkelijke uitvoering van het beleid kan worden gefinancierd. Ook zou hierin duidelijkheid verschaft moeten worden over toegelaten gebruik en toegankelijkheid van waterlopen en oevers. Een uniformering daarvan op vrijwillige basis, zoals dat ook bij de Ecologische Hoofdstructuur het geval is, is gewenst.

Meer ruimte voor verblijfsrecreatie

De komende jaren is er behoefte aan uitbreiding van de bestaande verblijfsrecreatieterreinen. Deze uitbreiding is voornamelijk nodig omdat de kampeerder op de eigen standplaats meer ruimte nodig heeft. Hoewel de gezinnen (en dus de kampeergroepen) kleiner worden, worden de kampeermiddelen (zowel caravan als tent) steeds groter en neemt de kampeerder steeds meer grote en luxe zaken mee op vakantie. Dit leidt ertoe dat voor steeds kleiner wordende gezinnen wel grotere standplaatsen moeten worden aangelegd, waardoor de opbrengst per hectare afneemt. In de meeste gevallen is het doorvoeren van verbeteringen, zowel kwalitatief als ruimtelijk, nodig omdat anders de consument helemaal zal wegblijven. Voor eenzelfde aantal kampeeders zullen dus in de toekomst meer hectares nodig zijn. De raad vindt dat de uitbreidingsmogelijkheden voor bestaande verblijfsrecreatieterreinen duidelijk in ruimtelijke nota's moeten worden opgenomen. Hierbij kunnen beperkingen gelden als terreinen liggen binnen de Ecologische Hoofdstructuur. De raad realiseert zich dat de komende jaren ook nieuwe terreinen ontwikkeld zullen worden. Voor een klein deel zal dat gebeuren door startende recreatieondernemers, maar het merendeel van de initiatiefnemers zal waarschijnlijk bestaan uit agrariërs die de recreatie gebruiken als aanvullende bron van inkomen. De raad adviseert de overheid daar positief tegenover te staan, maar met als uitgangspunt dat de verschillende soorten recreatieondernemers wel aan dezelfde voorschriften dienen te voldoen.

Recreatiebungalows: permanent bewonen of alleen recreëren?

De laatste tijd is veel ophef ontstaan over het permanent bewonen van recreatiewoningen in ons land. Aan de ene kant is er een uitspraak van de Raad van State, die heeft gesteld dat er niet permanent gewoond mag worden in recreatiebungalows of tweede woningen. Aan de andere kant heeft de minister van VROM aangegeven permanente bewoning in

een aantal gevallen te willen toestaan en de regie hieromtrent over te laten aan de gemeenten. Voor een bestemmingswijziging van recreatie naar wonen komen volgens de minister van VROM recreatiecomplexen in aanmerking die niet bedrijfsmatig worden geëxploiteerd en die nu al onrechtmatig worden bewoond. Zij mogen niet liggen in natuurgebieden en Nationale Landschappen en de woningen moeten voldoen aan de wettelijke eisen. Hierbij tekent de minister aan dat bij een bestemmingswijziging de eventuele recreatiefunctie van het gebied niet in gevaar mag komen en evenmin een nieuwe behoefte aan recreatiewoningen in hetzelfde gebied mag ontstaan.

De raad is het in grote lijnen met de minister eens, maar geeft de gemeenten de volgende overwegingen mee bij het maken van de afweging tussen recreatief gebruik en permanent bewonen van recreatiebungalows:

- als bungalows staan op een plek waar de plaatselijke situatie het toelaat ze vrij te geven voor permanente woonbestemming, dan moet de bestemming ook worden gewijzigd en moet ook de ruimte worden gegeven voor de bijbehorende voorzieningen;
- als bungalows geheel nieuw worden gebouwd, dient er geen onderscheid te zijn met eerste woningen en dienen alle woningen qua wet- en regelgeving beoordeeld te worden alsof het 'eerste' woningen waren: ze moeten passen in het ruimtelijke beleid, opgenomen zijn in het woningcontingent van de gemeente en voldoen aan de eisen van Woningwet en Bouwbesluit;
- de minister stelt als voorwaarde dat omzetten van recreatiebungalows in woonbestemming niet mag leiden tot nieuwe behoefte aan recreatiebungalows in hetzelfde gebied. De raad wijst erop dat de behoefte aan bungalows voor recreatief gebruik in ons land zo groot is, dat – als recreatiebungalows aan het recreatieve aanbod worden onttrokken door permanente bewoning – er vrijwel altijd meer 'echte' recreatiebungalows gebouwd zullen moeten worden, al zal dat misschien in een aangrenzende gemeente gebeuren. Hiermee zal in het ruimtelijk beleid (streek- en bestemmingsplannen) rekening gehouden moeten worden.

Recreatieschappen in nieuwe vorm

Recreatieschappen hebben in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw op ruime schaal (basis)recreatievoorzieningen aangelegd. Daarna is in de meeste gevallen hun taak beperkt tot beheer en onderhoud. De raad is er evenwel van overtuigd dat recreatieschappen in deze tijd een nieuwe rol kunnen spelen door binnen een provincie gezamenlijk te opereren op het gebied van beheer, onderhoud en vernieuwing van het aanbod.

Als voorbeeld denkt de raad hierbij aan de wijze waarop in een aantal provincies deze taak wordt uitgevoerd door een gemeenschappelijke dienst die zorg draagt voor de bestuurlijke ondersteuning en voor de uitvoering in de vorm van planning, aanleg, inrichting, beheer, onderhoud en toezicht. Hier liggen ook voor andere provincies goede mogelijkheden voor kostenbesparing, professionalisering en efficiencyverbetering.

Advies deel 2

1 Aanleiding en adviesvragen

Aanleiding

In het werkprogramma van de raad voor 2003 is het onderwerp 'Perspectief Recreatie' opgenomen. Aanleiding hiervoor is de adviesaanvraag van de minister van LNV, waarin hij de raad vraagt 'uw visie voor de langere termijn te geven op de ontwikkelingen in de samenleving met betrekking tot openluchtrecreatie, en advies te geven over eventuele noodzaak van wijziging in het beleid voor de toekomst'.

Afbakening

In de adviesaanvraag wordt als afbakening van het advies gegeven, dat het gaat om 'recreatie in de openbare ruimte, met het accent op de groene (en blauwe) ruimte, ongeacht of deze gelegen is in het landelijk of stedelijk gebied'. Onder de ontwikkelingen in de samenleving worden 'de demografische, sociaal-culturele en financieel-economische ontwikkelingen verstaan'. Ook de internationale component wordt daarbij van belang geacht, aldus de adviesaanvraag, die is opgenomen in bijlage 1.

Adviesvragen

De minister van LNV vraagt aan de raad om ten minste aandacht te besteden aan vijf vragen:

1. Zal het beleid er op gericht moeten zijn om in de eerste plaats tegemoet te komen aan de behoeften van mensen op het gebied van openluchtrecreatie of moet recreatie meer gezien worden als een middel om maatschappelijke baten te bereiken?

De volgende twee vragen kunnen beschouwd worden als vervolgvragen:

2. Als ervoor gekozen wordt om tegemoet te komen aan de behoeften van mensen, is vervolgens de vraag relevant of een generiek beleid of een meer specifiek beleid, gericht op specifieke bevolkingsgroepen, of specifieke recreatievormen of –activiteiten gevoerd zal moeten worden. Dit met het oog op de grote diversiteit aan bevolkingsgroepen en recreatiepatronen in onze samenleving.
3. Bij de keuze om het beleid vooral te richten op het bereiken van maatschappelijke baten is de vraag welke baten dit moeten zijn. Gedacht kan worden aan uiteenlopende baten op het gebied van de volksgezondheid, beperking mobiliteit, draagvlak voor natuurbeleid, integratie, werkgelegenheid etc. Baten die passen bij meer algemene politieke prioriteiten, waardoor het recreatiebeleid een meer politiek karakter krijgt.

4. Kan het overheidsbeleid volstaan met (1) randvoorwaardelijk beleid en/of (2) voorzieningenbeleid, in casu 'groen', paden, vaarwegen en dergelijke? En hoe denkt de raad daarbij over het 'meeliften' met ander beleid en de kansen die dat biedt, bijvoorbeeld het meeliften met het beleid voor water en de rivieren?
5. Hoe ziet de raad de rolverdeling tussen de verschillende overheden en tussen de overheid, de 'markt' en particuliere organisaties? Daarbij is tevens de vraag relevant welke (nieuwe) bondgenoten nodig zijn om het beleid uit te voeren en hoe de aansturing georganiseerd en geïnstrumenteerd moet worden.

2 Uitgangspunten van de raad

Voorafgaand aan de inhoudelijke behandeling van het adviesonderwerp heeft de raad behoefte enkele uitgangspunten aan te geven die zijn gehanteerd bij het opstellen van dit advies. Daarna geeft de raad aan wat het actuele belang is om dit advies op te stellen en de wijze waarop dit is gebeurd.

Breedte van het beleidsveld

Recreatie wordt in het algemeen omschreven als 'iedere activiteit die zich afspeelt in de (netto) vrije tijd'. Maar recreatie staat als begrip meestal niet op zichzelf en wordt vaak in verband gebracht met toerisme. Toerisme wordt in de regel omschreven als 'die vorm van vrijetijdsbesteding waarbij het reizen naar of het verblijven in een andere omgeving voorop staat'. De raad vindt dat recreatie en toerisme niet los van elkaar gezien kunnen worden, omdat activiteiten van zowel recreant als toerist vragen om een gelijksoortige beleidsmatige benadering en daaruit voortvloeiende voorzieningen. En de raad rekent daar gemakshalve ook de activiteiten toe van de buitenlanders die voor één of meerdere dagen een toeristisch bezoek aan ons land brengen. Daarom beschouwt de raad 'recreatie en toerisme' in dit advies als één begrip, ook waar in de tekst slechts over 'recreatie' wordt gesproken.

Recreatie heeft intensieve relaties met beleidsonderwerpen die vallen onder diverse departementen, zoals sport, cultuur, natuur, gezondheid, welzijn en dergelijke. De raad sluit aan bij de constatering van Mommaas: '...recreëren is dan weer opgesplitst in recreatie, sport en cultuur, die in het rijksbeleid verdeeld zijn over drie departementen. Er komt dus geen samenhangende visie of beleid van de grond. Er is niemand die vrije tijd integraal tot object verheft'. De raad vindt het van groot belang dat het beleid op het gebied van recreatie in dit brede kader wordt gezien en ontwikkeld, maar wil niet zover gaan dat er sprake moet zijn van een allesomvattend vrijetijdsbeleid. **Wel wil de raad duidelijk aangeven dat recreatie en toerisme moeten worden samengevoegd binnen één beleidsterrein, dat de raad de noemer 'recreatie' wil geven.**

Hiermee heeft de raad aandacht geschonken aan de 'gedragkant' van de recreatie. Kort samengevat verstaat de raad in dit verband onder recreatie 'die activiteiten die buitenshuis plaatshebben in de vrije tijd, zonder dat daarbij sprake is van sport'.

Maar er is ook sprake van een 'aanbodskant' bij de recreatie. Hieronder verstaat de raad alle mogelijkheden die overheid, marktpartijen en/of maatschappelijke organisaties aan het publiek bieden om te recreëren. Voor deze aanbodskant is het nodig dat 'de' overheid beleid ontwikkelt, niet alleen vanwege het belang van recreatie voor volksgezondheid, ontspanning, welzijn en integratie, maar ook vanwege de economische betekenis van dit beleidsterrein. De raad vindt dat dit beleid zodanig ingericht moet zijn, dat aanbieders kunnen inspelen op de behoeften van de recreant van nu, en op de wensen van de recreant van de nabije toekomst.

Het samenbrengen van de beleidsterreinen recreatie en toerisme onder één noemer sluit aan bij de praktijk in de landen om ons heen. In België (Vlaanderen) zijn recreatie en toerisme twee verschillende begrippen, maar lopen die wel in elkaar over. In Denemarken kent men alleen het begrip *friluftsliv* (openluchtlevens) om alle vrijetijdsactiviteiten te bundelen. Duitsland hanteert het koepelbegrip *Freizeit* (vrije tijd), waaronder onder meer begrepen wordt *Erholung* (recreatie, samen met zaken als toerisme, sport, cultuur en media). In Engeland wordt recreatie vrijwel altijd gebruikt in directe samenhang met (plattelands)toerisme in de vorm van *countryside recreation and rural tourism*. Daarnaast kent men daar het begrip *leisure*, dat meer betrekking heeft op de stedelijke gebieden.

Beschikbaarheid van recreatievoorzieningen

Recreatie is in de ogen van de raad onlosmakelijk met het dagelijks leven verbonden. Vanuit dat standpunt bezien was het tot voor kort eigenlijk vanzelfsprekend dat de verschillende overheden zich als eerstverantwoordelijken niet alleen met het recreatiebeleid zelf, maar ook met de uitvoering ervan bezighielden. De laatste jaren wordt een toenemend deel van het aanbod evenwel niet meer als vanzelfsprekend door overheden gerealiseerd, maar door verschillende marktpartijen, maatschappelijke organisaties of combinaties van overheid en particulieren.

Recreatie is – naast wonen, werken en verkeer – één van de vier hoofdfuncties van menselijke activiteiten. **Dit leidt tot het uitgangspunt van de raad dat er voor alle Nederlanders en de bezoekers uit het buitenland niet alleen voldoende recreatiemogelijkheden moeten zijn, maar dat deze recreatiemogelijkheden ook voor iedereen 'beschikbaar, bereikbaar en toegankelijk' moeten zijn.** Daarnaast dient er ook voor gezorgd te worden dat deze recreatievoorzieningen beschikken over voldoende kwaliteit.

Recreatie op een andere manier

Dit advies gaat de raad alleen in op die recreatievormen voor het brede publiek, waarvoor voorzieningen nodig zijn die natuurlijk zijn ontstaan of door mensenhand zijn gemaakt. De raad realiseert zich evenwel dat de doelstellingen die met deze activiteiten en voorzieningen beoogd worden, soms ook op andere wijze en op andere plaatsen bereikt kunnen worden.

Als voorbeeld wil de raad het thema 'rust' noemen. In termen van recreatiemogelijkheden wordt dan veelal gedacht aan een stille omgeving waar de recreant ongestoord van de rust kan genieten om tot zichzelf te komen. Een wandeling in het bos is dan de meest concrete activiteit die daarbij voor ogen staat. Maar dezelfde rust kan ook op een heel andere plaats in een heel andere omgeving gevonden worden. Hierbij denkt de raad bijvoorbeeld aan een kerk in een druk winkelcentrum of aan een begraafplaats in de groene long van een stad. Ook hier kan de gewenste rust worden gevonden, en dat in een omgeving die daar in eerste instantie in het geheel niet toe lijkt uit te nodigen.

Daarom realiseert de raad zich goed dat er nog andere mogelijkheden zijn om aan de recreatieve verlangens van de bevolking tegemoet te komen dan de in dit advies aangedragen mogelijkheden. De raad advi-

seert de opstellers en uitvoerders van grootschalige gebouwde objecten in ons land dan ook om in de praktijk met deze 'andere' manier van recreatie rekening te houden bij de realisering van deze plannen. Deze locaties liggen over het algemeen vrij direct binnen het dagelijkse bereik van het publiek. Door aan de realisering hiervan nadrukkelijk meer aandacht aan te geven, wordt aan de burger de keuze geboden om te gaan recreëren in de eigen omgeving of in een recreatieomgeving.

Probleemstelling voor het advies

De laatste specifieke beleidsnota over recreatie was 'Kiezen voor recreatie' uit 1991. Nadien heeft recreatie wel een rol gespeeld in de Vijfde Nota voor de Ruimtelijke Ordening uit 2001 en het Tweede Structuurschema Groene Ruimte uit 2002, maar deze beleidsvoornemens zijn niet verder in procedure genomen. Wel zijn verschenen de Beleidsbrief Toerisme en Recreatie (2001) en het daaraan gekoppelde Toeristisch-Recreatief Actieprogramma (2002); deze stukken zullen worden geactualiseerd in de Agenda Vitaal Platteland.

In de afgelopen tien jaren hebben zich in de maatschappij grote veranderingen voorgedaan, die hebben geleid tot veranderingen in wensen, gedrag en aanbod op het gebied van recreatie. Bovendien zijn recreatie (en toerisme) zowel maatschappelijk als economisch spelers van formaat geworden.

Het wordt daarom tijd voor actualisering van het recreatiebeleid. De raad wil daarvoor bouwstenen aandragen. Daartoe wordt in dit advies aangegeven welke ontwikkelingen er in de maatschappij en de recreatiesector zijn geweest, en in hoeverre het huidige beleid van de (rijks)overheid adequaat is. Tenslotte zal de raad een aantal aanbevelingen doen voor nieuw beleid.

In de voorbereiding van dit advies heeft de raad in december 2002 een zogenaamde 'startconferentie' gehouden, waarbij vertegenwoordigers van diverse organisaties uit het veld van recreatie en toerisme zijn uitgenodigd om over een aantal stellingen te praten. Vervolgens is een werkgroep, bestaande uit leden van de raad, aan het werk gegaan om het advies op te stellen. Hierbij is nog een aantal gesprekken gevoerd met vertegenwoordigers van diverse organisaties en andere betrokkenen. Zie daartoe bijlage 2.

Recreëren in de natuur is soms nog aan regels gebonden...

...natuurwaarden en recreatievormen kunnen elkaar ook versterken

3 De maatschappelijke betekenis van recreatie

Tijdens een internationaal congres in 1933 is in het Handvest van Athene aangegeven met welke hoofdfuncties bij het bouwen van steden rekening gehouden zou moeten worden. Op voorstel van Le Corbusier is daarin aan de toen bestaande hoofdfuncties 'wonen, werken, verkeer' de functie 'recreatie' toegevoegd. De omschrijving van 'recreatie' is in de loop der tijden met een zekere regelmaat veranderd en aangepast aan de geest van die tijd. Maar in grote lijnen kan worden gesteld dat recreatie valt te omschrijven als 'alle activiteiten die plaatsvinden in de vrije tijd'. De overheid heeft het belang van (het zorgen voor) mogelijkheden voor recreatie in de ruimste zin van het woord onderkend. De wetgever heeft dit zelfs in de Grondwet verankerd. Artikel 22 lid 3 luidt: "De overheid schept voorwaarden voor maatschappelijke en culturele ontplooiing en voor vrijetijdsbesteding".

Deze overheidstaak is door het Rijk in de loop der jaren in verschillende beleidsnota's op diverse wijzen beschreven. In de jaren zeventig en tachtig lag de nadruk meer op de welzijnskant van de recreatie, in de beleidsnota 'Kiezen voor Recreatie' (1991) beschrijft LNV het beleidsterrein als 'openluchtrecreatie in natuur en landschap, op en aan het water, en in en om de stad'. In de beleidsbrief en het actieprogramma Toerisme en Recreatie (van LNV en EZ uit 2002) is het werkveld nader toegespitst op 'groen in en om de stad, op de kwaliteit en recreatieve waarde van het landelijk gebied, en op de kwaliteit van verblijfsrecreatie'. Recent typeert LNV het beleidsveld 'recreatie' sec als 'openbare dagrecreatie en verblijfsrecreatie in de groene ruimte, te land en te water, in de stad en op het platteland', met als belangrijkste thema's groen in en om de stad (GIOS), verblijfsrecreatie (afweging in de groene contour en aanpassing kampeerregelgeving) en toegankelijkheid landelijk gebied (incl. landelijke routenetwerken). De raad merkt in dit verband op dat de in paragraaf 2 van dit advies gehanteerde omschrijving van 'recreatie' breder is dan de omschrijving die het ministerie van LNV bezigt.

Recreatie heeft voor de **individuele mens** een zelfstandige, eigen betekenis die door ieder op eigen wijze kan worden ingevuld in de vorm van vrijheid, welzijn, ontspanning, ontplooiing, beleving, inspiratie, 'herscheppen', etc. De Raad voor de Openluchtrecreatie heeft in een advies uit 1996 deze eigen betekenis van recreatie voor de mensen in een aantal punten weergegeven. Tot die punten behoren ontwikkeling en ontplooiing als mens, identiteit en profilering, avontuur en uitdaging, rust en ontspanning, beleving en esthetiek, socialisatie en contact, zekerheid en geborgenheid.

Voor de **samenleving** heeft recreatie positieve effecten, omdat recreëren de afwisseling vormt met min of meer verplichte activiteiten zoals werken, eten, slapen en persoonlijke verzorging. Vaak worden recreatieve activiteiten juist vanwege deze kwaliteiten gewaardeerd, bijvoorbeeld op het gebied van *volksgezondheid en welzijn*. Recreatie verbetert de lichamelijke conditie en levert zo een positieve bijdrage aan de lichamelijke en geestelijke volksgezondheid. Uit diverse onderzoeken blijkt

het belang van het bevorderen van bewegingsmogelijkheden voor alle leeftijdsgroepen. En genieten draagt bij aan geluk en bevordert zo zelfvertrouwen, een actieve levenshouding en daarmee maatschappelijke participatie en innovatie.

Recreatie speelt een belangrijke rol in *ontwikkeling en participatie* van de mens. Zo vindt de ontwikkeling van kind tot volwaardig burger en mens voor een groot gedeelte spelenderwijs plaats. Ook leert de mens al recreërend omgaan met anderen: hij doet mensenkennis op en leert sociale vaardigheden. Voor kinderen is het heel belangrijk hun omgeving te kunnen onderzoeken zonder dat daar volwassenen aan te pas komen, waardoor ze leren de eigen weg te vinden en ruimtelijk inzicht verkrijgen. Kinderen die niet zelfstandig buiten (kunnen) spelen, lopen een achterstand op in hun motorische en sociale ontwikkeling.

Vrije tijd en recreatie bieden belangrijke mogelijkheden voor *socialisatie en participatie*, bijvoorbeeld door sport en cultuur. Integratie van bevolkingsgroepen en het versterken van de samenhang in de samenleving wordt bevorderd door contactzoekende vormen van recreatie zoals teamsport en recreatie in verenigingsverband. Daardoor kan recreatie ook in het proces van de *integratie* van de verschillende bevolkingsgroepen en -culturen een belangrijke rol spelen. Onder een aantal voorwaarden draagt recreatie ook bij aan vermindering van de criminaliteit.

Een divers aanbod aan recreatiemogelijkheden, waarbij rekening wordt gehouden met wensen en behoeften van degenen die hiervan gebruik gaan maken, kan verveling voorkómen. Zichtbaarheid, overzicht en toezicht in de buitenruimte zijn belangrijke voorwaarden en bevorderen de *sociale veiligheid*. Bewonersgroepen kunnen samen het (ook recreatief) gebruik van woonomgeving vorm en inhoud geven. Recreatievoorzieningen zijn daarvoor onontbeerlijk.

Recreatie heeft ook duidelijk een *economische betekenis*. Recreatievoorzieningen en groen dragen niet alleen bij aan een aantrekkelijke woon- en leefomgeving, maar zorgen ook voor een hogere waarde van nabijgelegen onroerend goed. Bedrijventerreinen met groen en recreatiemogelijkheden in de onmiddellijke omgeving hebben een beter vestigingsklimaat dan andere bedrijventerreinen. Door een recreatief aantrekkelijke werkomgeving ontstaat minder mobiliteit en kan compacter ruimtegebruik worden nagestreefd. Een werkomgeving wordt dan ook een aantrekkelijke woonomgeving. Goede recreatiemogelijkheden dragen zo bij aan een goed vestigingsklimaat. Investerings in openbare voorzieningen hebben dus grote economische betekenis. Ze genereren zo voor ondernemers financiële middelen en zijn ook voor lokale overheden en organisaties van direct economisch belang.

Verder draagt recreatie steeds meer bij aan *economische groei en werkgelegenheid*. In bepaalde delen van het landelijk gebied vormt recreatie zelfs de belangrijkste bron van inkomen en werkgelegenheid. Recreatie biedt vooral aan starters op de arbeidsmarkt, zoals allochtonen en laaggeschoolden, veel werkgelegenheid en vormt daarmee een springplank voor velen die anders minder gemakkelijk aan de slag zouden kunnen.

	bestedingen in miljard euro		werkgelegenheid (mensjaren x 1.000) 2000
	2000	2002	
bestedingen Nederlanders - tijdens binnenlandse vakanties - tijdens binnenlandse dagtochten	2,1 8,6	2,9 11,5	36.000 148.000
bestedingen Nederlanders in Nederland voor vakantie in buitenland	6,1	2,5	50.000
bestedingen Nederlanders in Nederland voor aankoop recreatief-toeristische goederen	1,4	1,7	11.000
bestedingen door buitenlanders in Nederland	7,9	8,1	92.000
totaal	26,0	26,7	337.000

Tabel 1: De economische betekenis van recreatie in 2000 en 2002
(Bron: CVO, DNB, TRN)

Ook kan recreatie grote betekenis hebben voor de omgeving. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om de leefbaarheid van steden en vernieuwende vormen van plattelandsontwikkeling. Recreatie is van betekenis voor bescherming en beheer van natuur en landschap (draagvlak, waardering), maar ook voor de stedenbouw, ruimtelijke ordening en milieu (vitaliteit, bufferzones, vermindering van de mobiliteit).

Tot slot betekent recreatie een belangrijke impuls voor het platteland, zowel in sociaal-cultureel als in sociaal-economisch opzicht. Die impuls levert enerzijds een draagvlak op voor het behoud van en de zorg voor een kwalitatief hoogwaardige omgeving. Rust, ruimte, natuur en cultuurhistorie zorgen in Nederland voor een herkenbare en vermarktbaar verscheidenheid in steden, dorpen, regio's en landschappen. Daarnaast vragen nieuwe recreatiebehoeften om nieuwe activiteiten en voorzieningen door de groeiende vraag enerzijds naar vermaak, spanning en sensatie en anderzijds naar rust, ruimte en bezinning.

Het stadspark biedt niet alleen rust en ruimte...

...maar ook ruimte voor een veelheid aan eigentijdse activiteiten

4 Recreatie op verschillende beleidsniveaus

Recreatie bij de EU

De Europese Commissie heeft de werkzaamheden verdeeld over een aantal directoraten-generaal. Een klein aantal daarvan houdt zich – in de meeste gevallen slechts zijdelings – bezig met recreatie en toerisme. Zo houdt DG Ondernemingen zich vooral bezig met het toerismebeleid, terwijl DG Landbouw en DG Regionaal Beleid meer affiniteit hebben met recreatie.

De invloed van 'Brussel' op dit terrein is niet erg groot, want recreatie (en toerisme) behoort tot de competentie van de afzonderlijke lidstaten. Specifieke Europese wet- en regelgeving is daarom tot nu toe achterwege gebleven. De meeste invloed loopt via structuurfondsen, waarbij voor recreatie de fondsen voor plattelandsontwikkeling het meest interessant zijn. Momenteel kunnen provincies, gemeenten en ondernemers voor de ontwikkeling van recreatie in veel gevallen goed aansluiting vinden bij het Nederlandse Plattelandsontwikkelingsprogramma (POP). Tussen 2002 tot 2006 zijn via dit programma (Europese) gelden beschikbaar voor de versterking van het landelijk gebied, waarbij het 'versterken van recreatie en toerisme' expliciet als één van de doelstellingen genoemd is. Van deze Europese regelingen wordt volgens de raad onvoldoende gebruik gemaakt, vooral door het ontbreken van specifieke kennis hieromtrent bij bedrijfsleven, provincies en gemeenten.

Op andere manieren is er wel invloed vanuit Brussel op de mogelijkheden voor recreatie, met name door de Europese regelgeving op het gebied van natuur-, landschaps- en soortenbescherming. De invloed op de recreatie van de Habitatrichtlijn, de Vogelrichtlijn en de (Nederlandse) Flora- en Faunawet is in veel gevallen duidelijk voelbaar. Recreatiegelegenheden zijn van oudsher aangelegd in gebieden met een hoge natuurlijke en landschappelijke waarde, en die zijn de laatste jaren juist onder deze Europese regelgeving gebracht. Veel recreatieondernemers voelen zich door deze regelgeving beperkt in hun mogelijkheden het bedrijf op adequate wijze aan te passen aan de eisen van de moderne recreant.

Recreatie op rijksniveau

Op rijksniveau houden veel ministeries zich – zijdelings – bezig met beleid op het gebied van recreatie en de openbare groene ruimte. Naast LNV zijn vooral de ministeries van Justitie, Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Economische Zaken, OCW, Verkeer en Waterstaat, VROM en VWS hierbij betrokken. De door deze ministeries geproduceerde beleidsintenties op het gebied van recreatie zijn niet of nauwelijks op elkaar afgestemd, waardoor bij de rijksoverheid nauwelijks een samenhangend beleid of op elkaar afgestemde maatregelen zijn te ontdekken. Met name op het gebied van wet- en regelgeving lopen de ministeries elkaar regelmatig voor de voeten. Als voorbeeld kan worden aangegeven dat negen departementen er samen met provincies en gemeenten voor zorgen dat de horeca wordt geconfronteerd met voorschriften uit ongeveer 140 verschillende – en deels onderling conflicterende – wetten en regelingen.

Zoals in het voorgaande hoofdstuk is aangegeven, heeft het Rijk sinds 1991 weinig nieuw specifiek recreatiebeleid ontwikkeld.

Het meest concrete wettelijke kader voor belangrijke delen van de verblijfsrecreatie is vervat in de Wet op de Openluchtrecreatie, met aandacht voor de verschillende soorten kampeerplaatsen, de rechtspositie van de langkampeerder en voorschriften op het gebied van gezondheid, hygiëne en veiligheid. De concrete uitwerking van deze wettelijke regels is opgedragen aan de gemeenten. De wet ligt de laatste tijd regelmatig onder vuur, vanwege uitspraken van de Tweede Kamer en van de Raad van State, waarin de regering gevraagd wordt deze wet op onderdelen aan te passen. Met name het kamperen bij de boer (hoeveel kampeermiddelen mogen daar staan en hoe lang) alsmede het al dan niet permanent mogen wonen in recreatiebungalows (zonder dat het bestemmingsplan dat geregeld heeft) spelen hierbij een belangrijke rol. Bij brief van 9 oktober 2003 aan de Tweede Kamer heeft de minister van LNV aangekondigd de Wet op de Openluchtrecreatie te willen intrekken.

Recreatie op provinciaal niveau

In het beleid van alle provincies speelt recreatie een belangrijke rol, maar vrijwel altijd als onderdeel van het toeristisch beleid of versnipperd over de totale organisatie. In de praktijk is er geen onderscheid tussen recreatie en toerisme, omdat recreatievoorzieningen immers ook door toeristen worden gebruikt. Alleen Noord- en Zuid-Holland kennen niet alleen een eigen eenheid voor recreatie, maar leggen in hun recreatiebeleid ook erg veel nadruk op de leefbaarheid voor de eigen inwoners. De provincies hebben een intermediaire, regisserende rol, waarbij zij het rijksbeleid omzetten in provinciaal beleid op hoofdlijnen en ervoor zorgen dat dit beleid in samenspraak met gemeenten, recreatieschappen, terreinbeherende instanties, waterschappen en bedrijfsleven wordt uitgevoerd.

Recreatie op het niveau van gemeenten en recreatieschappen

In veel gemeenten krijgt het beleidsterrein recreatie maar bescheiden aandacht, zowel bestuurlijk als ambtelijk. Uit de evaluatie van de kampeerregelgeving blijkt bijvoorbeeld, dat gemeenten gemiddeld 0,25 fte beschikbaar hebben voor de vormgeving en uitvoering van het kampeerbeleid. Voor de handhaving van dit beleid is gemiddeld 0,15 fte beschikbaar.

Verder zijn de meeste gemeenten op het gebied van recreatiebeleid overwegend reactief: doorgaans wordt er pas nagedacht over een volgende stap als een ondernemer of instantie een verzoek indient om iets te mogen ondernemen.

In grote delen van het land hebben gemeenten de taken van beleid en uitvoering overgedragen aan recreatieschappen, samenwerkingsverbanden van een aantal gemeenten. Zij hebben in het verleden vele terreinen aangelegd voor dagrecreatie en dragen momenteel voornamelijk zorg voor het beheer en het onderhoud ervan.

Recreatie op het niveau van de sector

Binnen de brede recreatiesector zijn maar enkele organisaties in staat om, naast belangenbehartiging, een eigen visie op langere termijn te verwoorden en te participeren in beleidsprocessen. Als voorbeelden kunnen organisaties genoemd worden als RECRON, HISWA, NVVS, het Fietsplatform, het Wandelplatform en de Stichting Recreatie Toervaart Nederland.

Daarnaast is een groot aantal organisaties dermate kleinschalig dat zij geld en mankracht voor een dergelijke inspanning missen. Het gaat hierbij vooral om organisaties op het terrein van specifieke recreatiemogelijkheden en van (recreatie)sporten met een beperkt aantal beoefenaren of sporters. Veel werkzaamheden worden op vrijwillige basis verricht en zijn in de meeste gevallen gericht op het organiseren van activiteiten. Actieve bemoeienis met beleidsmatige zaken is hierdoor een probleem, en dit betekent dat deze vormen van recreatie in het beleid niet altijd de aandacht krijgen die ze behoeven. In grote projecten, zoals het Reconstructieproces op de zandgronden in Oost- en Zuid Nederland en bij landinrichtingsprojecten, is het voor deze organisaties moeilijk om hun geluid te laten horen. Dan blijkt dat de recreatiesector organisatorisch niet opgewassen is tegen de landbouw en de natuurbescherming.

Een rondje fietsen op het platteland blijft populair...

...er komen steeds nieuwe vormen van recreatie die ruimte vragen in en om de stad

5 Maatschappelijke ontwikkelingen in relatie tot recreatie

De omschrijving van het begrip 'recreatie' is, zoals gezegd, in de loop der tijden met een zekere regelmaat veranderd en aangepast aan de geest van die tijd. De uitingsvormen van recreatie hebben zich in de loop der jaren aan de wensen van de bevolking aangepast. Het aanbod uit de zeventiger jaren bestond vooral uit collectieve recreatiegebieden met veel groen en water. Dit bestaat ook heden ten dage nog, maar is aangevuld met meer op individuele actieve beleving ingestelde recreatiemogelijkheden. Ook bij de commerciële recreatiemogelijkheden is er een groot verschil te zien tussen de aanbodgestuurde voorzieningen van toen (kampeerterreinen met stacaravans op een rij, kleine pleziervaartuigen, bungalowparken vol eenvormigheid) en nu (kampeerterreinen met afwisselende standplaatsen, bungalowparken met luxe chalets in de natuur, pleziervaartuigen met veel luxe en hogere opbouw). Ook de recreatievoorzieningen van toen (dagrecreatieterreinen voor iedereen met zwembijver en ligweide) zijn aangepast aan de vraag van nu (op de specifieke individuele vraag inspelen, zoals skeelerbanen, fietscrossterreinen en skiheuvels).

In diverse publicaties worden trends aangegeven die invloed hebben op de ontwikkeling van bevolking, economie, sociaal-maatschappelijke waarden, etcetera. In de meeste gevallen worden langjarige trends signaleerd, zoals emancipatie, vergroten van de diversiteit, internationalisering, economisering, technologisering en vermaatschappelijking. Deze langjarige trends hebben vooral een invloed op maatschappelijke ontwikkelingen over een lange termijn, maar werpen op kortere termijn hun schaduw wel vooruit. Voor dit advies heeft de raad meer gekeken welke effecten dergelijke langetermijntrends hebben op de dagelijkse en praktische gang van zaken in de wereld van recreatieaanbod en recreatiebeleving, en heeft geprobeerd hier een vertaalslag te maken.

Algemene ontwikkelingen

Het Sociaal en Cultureel Planbureau doet al vele jaren onderzoek naar de vrijetijdsbesteding van de Nederlanders. De resultaten van dit onderzoek tussen 1975 en 2000 zijn weergegeven in onderstaande tabel, waarbij tevens in de vorm van indexen is aangegeven hoe de ontwikkeling van een vrijetijdsactiviteit is verlopen in het tijdvak 1975 tot 2000 en in het tijdvak 1995 tot 2000.

activiteit	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index 1975 - 2000 1975 = 100	index 1995 = 100 1995 - 2000
televisiekijken	10,2	10,3	12,1	12,0	12,4	12,4	121	100
sociale contacten	12,7	12,5	11,5	11,4	10,9	10,1	79	93
hobby's en liefhebberijen	8,2	8,7	9,0	7,7	7,5	6,8	83	91
lezen (boeken, kranten, tijdschriften)	6,1	5,7	5,3	5,1	4,6	3,9	64	86
vrijtijds mobiliteit	2,6	2,3	2,9	2,9	3,2	3,0	115	94
uitgaan (theater, musea, horeca)	2,4	2,2	2,4	2,6	2,6	2,5	104	97
computer/internet	--	--	0,1	0,5	0,9	1,8	n.v.t.	200
sport (incl. fietsen en wandelen)	1,5	1,6	2,1	1,8	2,1	1,8	120	85
vrijwilligerswerk, hulp aan derden	1,6	1,6	1,8	1,7	1,8	1,5	94	83
luisteren naar radio	2,2	1,8	1,4	1,2	0,8	0,7	32	88
kerkbezoek	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	75	75

Tabel 2: Vormen van vrijetijdsbesteding, bevolking 12 jaar en ouder in uren per week (Bron: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2003)

Deze cijfers geven aan dat met name in de afgelopen vijf jaar de vrije tijd is afgenomen. Over nagenoeg de gehele breedte zijn de vrijetijdsactiviteiten minder geworden. Een uitzondering vormt het gebruik van computer en internet, waarvoor twee keer zoveel tijd werd ingeruimd. Verder bleef televisiekijken stabiel, terwijl bij uitgaan nauwelijks sprake is van een teruggang. Waar wel bezuinigd werd, gebeurde dat niet telkens in dezelfde mate. Op kerkbezoek (25%), vrijwilligerswerk (17%), sport en bewegen (15%), lezen van gedrukte media (14%) en luisteren naar de radio (12%) werd beduidend sterker dan trendmatig (5%) bezuinigd. Bij de andere vormen van vrijetijdsbesteding – sociale contacten, hobby's en vrijetijds mobiliteit – lag in de laatste vijf jaren de reductie in dezelfde orde van grootte als de afname van de vrije tijd.

Die meer dan trendmatige afname van het lezen past in een langdurige trend. Reeds jaren is sprake van een gestage uitruil van lezen voor andere vrijetijdsactiviteiten. De groei van het gebruik van elektronische media past eveneens in een langere trend, die ondanks een slinkend vrijetijdsbudget verder doorzette. Voorheen was de groeiende populariteit van de televisie hiervan de oorzaak, ditmaal het toegenomen computergebruik. De sterke daling in maatschappelijke participatie en in sport en bewegen past niet in een dergelijke lange termijn ontwikkeling. Dit duidt op een relatief hoge vrijetijdselasticiteit, in de zin dat men bij een krimpend vrijetijdsbudget kennelijk bij voorkeur hierop bezuinigt.

De raad gaat ervan uit dat ook in de komende jaren veranderingen in het recreatiegedrag zichtbaar zullen zijn, die dan weer vertaald worden in veranderende en nieuwe recreatiemogelijkheden en -voorzieningen. Deze veranderingen in het vrijetijdsgedrag zullen deels een gevolg zijn van de nieuwe mogelijkheden die aanbieders ontwikkelen, maar ook veroorzaakt worden door demografische, technologische, sociaal-economische, sociaal-culturele en ruimtelijke veranderingen in ons land en de ons omringende landen.

Demografische ontwikkelingen

In demografisch opzicht verandert de Nederlandse bevolking de komende jaren nogal ingrijpend. Het **aantal inwoners** van ons land is

nu 16 miljoen, in 2011 zullen dat er 17 miljoen zijn en het hoogtepunt ligt waarschijnlijk rond 2035 met 18 miljoen inwoners.

Met name de **leeftijdsstructuur** zal de nodige veranderingen ondergaan. Zo wordt na 2004 een terugloop van het aantal 0 tot 3-jarigen verwacht. De groep 4 tot 10-jarigen groeit tot 2010 gestaag door, maar hierna treedt stabilisatie op. De groep 12 tot 24-jarigen vertoont de komende jaren ook een lichte stijging. De groep van 25 tot 49-jarigen (het merendeel der beroepsbevolking) kende de afgelopen jaren een lichte groei, maar hieraan is een einde gekomen en de lichte daling zal de komende jaren voortgaan. De groep van 50 tot 64-jarigen zal de komende twintig jaar sterk toenemen. De groep van 65 tot 74-jarigen groeit de komende jaren gestaag door: tot 2010 een redelijke groei, na 2010 juist een sterke groei doordat de babyboom van na de tweede Wereldoorlog dan deze leeftijd bereikt. Bij de groep van personen ouder dan 75 jaar gaat de stijging steeds sneller, met name na 2020. Het hoogtepunt wordt verwacht in 2040. Ouderen bereiken in de toekomst niet alleen hogere leeftijden, ze blijven langer vitaal en ze hebben steeds meer geld te besteden. We krijgen dan ook steeds vaker te maken met de vergrijzende, welvarende en actieve senior met veel vrije tijd. In een tabel ziet dit beeld er als volgt uit:

leeftijdsgroep jaar	0-19		20-64		65 en ouder		totaal
	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal
2002	3.941.000	24,5	9.966.000	61,9	2.199.000	13,7	16.105.000
2005	4.038.000	24,6	10.097.000	61,5	2.289.000	13,9	16.425.000
2010	4.080.000	24,2	10.286.000	61,0	2.499.000	14,8	16.864.000
2015	4.036.000	23,5	10.270.000	59,7	2.900.000	16,9	17.205.000
2020	4.010.000	22,9	10.262.000	58,7	3.220.000	18,4	17.492.000

Tabel 3: Verwachte verdeling bevolking per leeftijdscategorie in 2002, 2005, 2010, 2015 en 2020 (Bron: CBS, diverse publicaties)

De grootste groep uit de bevolking, de **babyboomers** geboren tussen 1946 en 1964, heeft voor de helft inmiddels geen thuiswonende kinderen meer (young empty nesters). Zij zijn behoorlijk kapitaalcrachtig, beschikken over een ruime mate aan vrije tijd en hebben al een zeer ruime vakantie-ervaring. Zij kunnen daardoor meer dan hun leeftijdgenoten in vorige generaties een recreatiegedrag ontwikkelen dat aansluit bij hun wensen en verlangens, waardoor deze groep van groot belang is voor de vrijetijdsindustrie.

Het percentage **jongeren**, dat wil zeggen inwoners jonger dan 25 jaar, neemt gestaag af: was rond 1980 nog zo'n 45 % van de bevolking onder de 25 jaar, nu is dat al gedaald tot 30%. De verwachting is dat dit percentage de komende periode langzaam verder zal dalen. Het aantal geboortes lijkt de komende twintig jaar redelijk stabiel te blijven, globaal zo'n kleine 200.000 per jaar.

Het aantal **alleenstaanden** is de afgelopen jaren behoorlijk toegenomen en bedraagt nu ongeveer 33% van de totale bevolking: deels jongeren die net zelfstandig zijn geworden, deels ouderen die alleenstaand zijn geworden en deels mensen die ongebonden door het leven willen

gaan. Deze groeiende groep heeft een gevarieerd recreatiegedrag, waarbij ze regelmatig er alleen op uit gaan, maar ook in steeds wisselende verbanden van vrienden, familie en kennissen. Singles worden dus een serieuze doelgroep, zouden dat althans voor de toeristisch-recreatieve sector moeten zijn. Nu wordt deze doelgroep in de toeristische branche nog te vaak als lastig ervaren. Toch kan de toeristisch-recreatieve sector hier juist nieuwe niches aanboren en daarnaast – voor de wat minder avontuurlijke single – inzetten op groepsarrangementen.

De groep **allochtonen** groeit snel: nu wonen er in Nederland 1,4 miljoen niet-westerse allochtonen, maar in 2010 zal dit aantal ruim 2 miljoen bedragen en in 2020 bijna 2,6 miljoen (zijnde 15% van de totale bevolking). Verwacht wordt dat de tweede generatie allochtonen (mensen die in Nederland zijn geboren) sneller in aantal zal toenemen dan de eerste generatie (personen die zelf in het buitenland zijn geboren). Overigens wordt verwacht dat van de 2,6 miljoen niet-westerse allochtonen in 2020 de meerderheid (1,4 miljoen) nog behoort tot de eerste generatie allochtonen.

Een deel van de snelle groei van het aantal allochtonen kan verklaard worden uit het feit dat het vruchtbaarheidscijfer voor allochtone vrouwen beduidend hoger is dan dat van autochtone vrouwen. Zo is het cijfer voor Marokkaanse vrouwen met 3,3 kinderen per vrouw ongeveer het dubbele van dat voor autochtone vrouwen (1,7), terwijl ook Turkse vrouwen (2,5) nog ruim boven het gemiddelde liggen. Surinaamse en Antilliaanse vrouwen daarentegen hebben een vruchtbaarheidsniveau dat nabij het Nederlands gemiddelde ligt. Op de vergrijzing heeft immigratie uit niet-westerse herkomstlanden slechts een bescheiden effect, maar de invloed ervan op de ontgroening is aanzienlijk. In de afgelopen vijf jaar is de bevolkingsgroep in de leeftijd tot 25 jaar met 140.000 gestegen. Maar zonder de niet-westerse allochtonen zou deze met 50.000 zijn afgenomen.

De grootste groep niet-westerse allochtonen zal op termijn worden gevormd door de Aziaten. In 2002 was hun aantal met 268.000 nog kleiner dan, bijvoorbeeld, dat van de Marokkanen. In 2010 zal de Aziatische bevolkingsgroep met 397.000 personen in omvang net iets groter zijn dan de Turkse. Jaarlijks zullen per saldo bijna 9000 Aziaten naar Nederland komen. Bovendien zullen steeds meer Aziatische vrouwen de reproductieve leeftijd bereiken, waardoor ook de tweede generatie snel zal groeien.

Over het geheel genomen zijn niet-westerse allochtonen bovengemiddeld sterk vertegenwoordigd in de westelijke provincies en in de grote steden. Door de gemiddeld hogere vruchtbaarheid van deze bevolkingsgroep is dit beeld nog versterkt waar te nemen voor de niet-westerse allochtone jeugd. Zo is het aandeel niet-westerse allochtone jongeren in Zuid-Holland vier keer zo groot als in Drenthe (24 tegen 6 %), en in gemeenten met meer dan 100.000 inwoners zelfs bijna acht keer zo groot als in gemeenten met minder dan 10.000 inwoners (30 tegen 4 %).

Deze sterke voorkeur voor de grote steden is vooral waarneembaar onder de drie grootste groepen niet-westerse allochtonen (Turken, Surinamers en Marokkanen). De kleinere, veelal betrekkelijk recent geïmmigreerde

herkomstgroepen zoals Irakezen, Iraniërs en Afghanen, zijn gelijkmatiger over Nederland verdeeld. Door hun relatief kleine aantallen veranderen zij echter maar weinig aan de ruimtelijke verdeling van de niet-westerse allochtonen als geheel. De spreiding van niet-westerse allochtonen over de provincies is deels een erfenis uit de jaren zestig en zeventig, toen veel laaggeschoolde arbeiders uit Turkije zich vestigden in de industriesteden in Twente en Noord-Brabant. De westerse allochtonen, zoals Duitsers, Belgen, Engelsen en Amerikanen, wonen veel gelijkmatiger verdeeld over kleine, middelgrote en grote gemeenten door het hele land.

Uit het huidige vrijetijdsgedrag blijkt dat de allochtonen van de tweede generatie minder aan de etnische cultuur hechten dan de eerste generatie: ze gaan vaker naar het strand, gaan de stad in en bezoeken cafés en discotheken. De verwachting is dat het recreatiegedrag van 'de allochtoon' in de toekomst steeds meer op dat van autochtonen zal gaan lijken. Ook reizen in de zomer steeds minder allochtonen uit de landen rond de Middellandse Zee naar hun geboorteland of het land waar hun familie woont. Dit betekent dat deze groep met name in de zomer meer zal gaan deelnemen aan recreatieve activiteiten in Nederland.

Technologische ontwikkelingen

Bij de technologische ontwikkelingen die van invloed zijn op de vrijetijdsector staat de snelle opmars van **internet** voorop. Van de totale bevolking maakt 65% regelmatig gebruik van internet en bijna de helft (45%) is tenminste één maal per week online (maart 2002). Voor informatie over vakantie en vakantiebestemmingen is internet al heel belangrijk; het daadwerkelijk boeken gebeurt nog maar voor 2% via het internet, maar dat is snel aan het toenemen.

Behalve aan het internet moet hier ook aandacht worden geschonken aan de rol van de **videospellen**, de game-boys en de virtual reality. Hierbij gaat het om spelvormen die in staat zijn de aandacht van de gebruiker (speler) lang vast te houden en deze het gevoel te geven in een droomwereld te leven. Hierdoor wordt de aandrang om voor recreatieve activiteiten naar buiten te gaan tenietgedaan, omdat de speler volkomen in het spel opgaat en erdoor wordt 'vastgehouden'.

Een andere ontwikkeling voor de komende jaren is de opmars van de 'intelligente **apparatuur**' in en om het huis. Zo wordt er gewerkt aan een koelkast voorzien van automatisch voorraadbeheer met internetaansluiting, waardoor het zelfs niet meer nodig zal zijn om zelf boodschappen te gaan kopen. De mobiele telefoon maakt dat werken en vrije tijd heel gemakkelijk samenkomen, doordat men ook tijdens de vrije uren altijd en overal bereikbaar is. Zo worden vrijetijds- en werkpatronen steeds nauwer met elkaar verweven.

Informatie komt voor steeds meer mensen tegelijkertijd beschikbaar, via televisie en radio en steeds vaker via het internet. Een groot voordeel van internet voor de toeristisch-recreatieve sector is dat de kosten voor promotie en provisie door dit 'nieuwe' medium worden beperkt. Een ander voordeel is dat reserveringen en boekingen steeds vaker digitaal plaatsvinden. Dit komt de efficiëntie ten goede.

Sociaal-culturele ontwikkelingen

In de vrije tijd volgt de Nederlander steeds meer zijn of haar eigen weg. Dat is een gevolg van onder meer welvaartsgroei, ontkerkelijking en informalisering. Die eigen weg heeft ertoe geleid dat er concurrentie is ontstaan tussen verschillende vormen van vrijetijdsbesteding, waarbij vooral de aanslag op het aandeel cultuur redelijk groot is geweest. Door het stijgende opleidingsniveau werd verwacht dat de belangstelling voor cultuur zou stijgen, maar dat blijkt alleen voor **museumbezoek** het geval te zijn. Hiervoor zijn enkele interessante verklaringen te geven. In de eerste plaats is museumbezoek vaak onderdeel van een reis, en de combinatie van mobiliteit en cultuur is in onze samenleving statusverhogend. In de tweede plaats hebben de musea zich, gesteund door hun sponsors, actief opgesteld om de aandacht van het publiek te behouden en vergroten. Uitzendingen van kunstprogramma's op de televisie hebben hier zeker een aandeel in gehad. In de derde plaats is deze stijgende belangstelling te verklaren doordat bij het grote publiek belangstelling is gewekt voor het spectaculaire in de kunst. Speciale tentoonstellingen trekken grote aantallen publiek. Het Sociaal en Cultureel Planbureau heeft voor cultuur in 2030 een drietal scenario's ontwikkeld, zoals het marginaliseringsscenario (cultuur overschaduwde door andere vrijetijdsbesteding), het consolideringsscenario (handhaven op het huidige niveau door goed en slim op publiek in te spelen) en het herwaarderingsscenario (herontdekking en derhalve een groeiend aandeel). Er wordt evenwel geen keuze uit deze drie scenario's gemaakt.

Tegenwoordig draait het in de vrijetijdsbesteding steeds meer om **beleving**. Emotie en fascinatie worden voor de consument – mede aangejaagd door technologische ontwikkelingen – steeds belangrijker. Mensen zoeken naar nieuwe uitdagingen en extremen. De recreatiesector kan hierop inspelen door meer 'adventure' in het recreatieve aanbod te brengen zoals bijvoorbeeld 'extreme sports'. Een andere trend binnen de beleving is, dat door grotere groepen steeds meer nadruk gelegd wordt op het 'eigen welbevinden'. Voorbeelden hiervan zijn de grotere nadruk die is komen te liggen op aspecten als gezondheid en wellness.

Individualisering is een trend waarbij mensen zich niet langer conformeren aan tradities en steeds meer hun eigen voorkeuren laten gelden en hun eigen weg gaan, ook in hun vrijetijdsgedrag. Daardoor treedt een diversificatie van de vraag op. Gezien de groeiende concurrentie tussen verschillende vormen van vrijetijdsgedrag dient de recreatiesector zijn aanbod zoveel mogelijk te verbreden om tegemoet te komen aan de wensen van zoveel mogelijk individuen en doelgroepen.

Economische ontwikkelingen

De economische ontwikkelingen voor de heel lange termijn zijn moeilijk aan te geven. Uit verschillende bronnen heeft de raad voor de komende jaren de volgende algemene tendensen gehaald:

- de inflatie heeft de rente ingehaald, wat betekent dat sparen nauwelijks interessant is;
- er is steeds meer geld voor consumptie: gecorrigeerd zijn de consumptieve bestedingen nu 80% hoger dan in 1979;
- de uitgaven voor voeding zijn teruggelopen van 26% in 1975 naar 11% in 2002;

- het jaarcijfer consumentenvertrouwen is nu het laagste sinds 1994, waarbij de scherpste dalingen in 2001 en 2002 te zien zijn geweest;
- de lonen zullen nauwelijks gelijke tred (kunnen) houden met de inflatie;
- de werkloosheid neemt snel toe, 25% stijging in 2002.

Deze ontwikkelingen betekenen dat de consument het uitgavenpatroon aan het krappere wordende budget zal moeten aanpassen. In hoeverre dit ook van invloed zal zijn op het recreatiepatroon is maar de vraag. Bij recessies in de jaren tachtig en negentig bleek dat het schrappen van een (buitenlandse) reis erg laag op het prioriteitenlijstje stond. In de praktijk werd er liever geld geleend dan dat een vakantie werd overgeslagen. Onder invloed van de huidige recessie zijn er in Duitsland inmiddels reisorganisaties ontstaan, die reizen leveren op afbetaling: men krijgt tevoren exact opgegeven hoeveel maanden men welk bedrag moet betalen om nu al op reis te kunnen gaan. Verder was er in Duitsland wel een lichte daling van het aantal vakantie-reizen merkbaar in de jaren 2002 en 2003, waarbij bovendien een verschuiving zichtbaar was naar vakanties in goedkopere landen (Bulgarije) en naar vakanties in eigen land. Vanuit Duitsland blijft de belangstelling voor Nederland globaal gelijk, maar het aantal Duitsers dat Nederland bezoekt is beduidend lager dan tien jaren geleden.

Ook in ons land is de verwachting dat de hoogte van de vrijetijdsuitgaven de komende jaren aan de bescheidener portemonnee moet worden aangepast, hetgeen betekent dat er in de praktijk meer voor binnenlandse mogelijkheden gekozen zal worden. De druk op de recreatieruimte zal hierdoor toenemen. Maar voor de recreatiesector liggen hier wel goede kansen.

In steeds meer huishoudens hebben beide partners een betaalde baan. Als gevolg hiervan stijgt het huishoudinkomen. Dit biedt kansen maar ook bedreigingen voor de recreatiesector. Gezinnen hebben enerzijds steeds meer geld te besteden maar, doordat beiden werken, neemt anderzijds het aantal uren af dat men gezamenlijk aan vrijetijdsactiviteiten kan besteden. Door dat laatste zullen de gezamenlijke vrijetijdsactiviteiten minder over de gehele week verspreid worden, maar meer op de gezamenlijke vrije dagen plaatsvinden. Dat betekent een grotere druk op weekeinden en vakantieperioden.

Een andere ontwikkeling is de toename van grootschalige leisure-projecten, die steeds vaker aan de rand van stedelijke gebieden ontstaan en – door groeiende automobilititeit – ook op steeds meer willekeurige locaties in het landelijk gebied. Bij dit soort projecten worden verschillende vormen van recreatief vermaak gecombineerd. Hier ontstaan kansen om hotels te integreren in grote vastgoedprojecten, zoals winkelcentra. Door de combinatie van recreatief vermaak met andere zaken zoals winkelen en uitgaan, kan het bestedingseffect – en daarmee het economische belang – worden vergroot.

Naarmate de recreatiemarkt groeit, neemt ook het economisch belang ervan toe, waarbij het belang van de *experience economy* verder reikt dan de recreatie in engere zin. Door het grilliger worden van wensen en voorkeuren van consumenten kunnen producenten, detaillisten en stadsbestuurders steeds minder terugvallen op vertrouwde leefstijldifferentiaties, en zoeken daarom een nieuwe kapstok. Zij menen die gevonden te

hebben in de koppeling van producten, winkel- en stadscentra aan ervaringen. Merkartikelen worden in toenemende mate via 'branding' voorzien van spannende gevoelswaarden. Winkel- en stadscentra zoeken het in retailtainment: winkelen moet vermaak zijn. Bestuurders en winkeliers hopen daarbij dat de geboden experience hen een voordeel verschaft boven andere producenten, detaillisten en steden. Soms maken zij daarbij gebruik van de bestaande authentieke entourage van een oude binnenstad, soms wordt een compleet nieuwe entourage gecreëerd, die zowel heel modern als namaak ouderwets kan zijn.

Met de vermarkting van de vrijetijdsbesteding verliest de overheid nog meer greep op het activiteitenpatroon van burgers. In de praktijk betekent vrijetijdsbesteding steeds vaker consumptie van commerciële vrijetijdsdiensten, en steeds minder participatie in het door de overheid gesubsidieerde aanbod. De aandacht voor de zelfontplooiing van de mens en voor diens beleving van natuur en cultuur heeft in de jaren zeventig geleid tot de aanleg van recreatieve voorzieningen en de inrichting van natuurgebieden. De genoemde beleidsdoelstellingen zijn in de jaren negentig echter naar de achtergrond gedrongen. Toen hebben beleidsmakers namelijk onderkent dat een hoogwaardig aanbod zorgt voor een hogere economische waarde. Een grotere toeloop van binnenlandse en buitenlandse toeristen betekent immers meer bestedingen in hotels, horeca en winkels. In de jaren negentig daalde het bezoek van Nederlanders aan recreatieve bestemmingen, zoals (stedelijke) recreatiegebieden, bos, hei en andere (beschermde) natuurgebieden. Ook het aantal bezoekers van monumenten, oude stadskernen of bezienswaardige dorpsgezichten nam af (van 49 procent van de bevolking in 1991 naar 42% in 1999). Alleen de attractiepunten – meestal opgezet door commerciële aanbieders van vertier (pretparken) – konden zich staande houden. In de jaren negentig steeg het bezoek licht van 56 % naar 57 %. Het sociale draagvlak voor recreatieve activiteiten is kleiner geworden. Ook hier is de recreant zich meer als consument gaan gedragen.

In dit verband is ook van belang dat het aantal (hoofdberoep-)agrariërs in ons land de komende jaren met circa 3% per jaar zal afnemen. Daarnaast staan in de agrarische sector de inkomens sterk onder druk door de wijzigingen in het subsidiebeleid van de Europese Unie. Het verbreden van de activiteiten is daarom voor vele boeren een voor de hand liggende oplossing. Dat daarbij in veel gevallen in eerste instantie aan een recreatieve invulling wordt gedacht, is de laatste jaren duidelijk geworden. Dit houdt niet alleen in het 'kamperen bij de boer', maar ook het aanbieden van velerlei recreatiemogelijkheden, verkoop van allerlei eigen of streekproducten en het organiseren van sportieve en/of culturele activiteiten op de boerderij of op het platteland.

Internationale en ruimtelijke ontwikkelingen

De plaats waar en de schaal waarop activiteiten en processen zich manifesteren, verandert onder invloed van ruimtelijke trends. Omdat steeds meer bedrijven in de recreatiesector deel gaan uitmaken van internationale organisaties, wordt het aantal grootschalige aanbieders van bungalow-, appartement- en hotelketens steeds kleiner. Hierdoor worden

investeringsbesluiten over de verblijfsrecreatieve sector in Nederland steeds vaker in het buitenland genomen. Deze economische liberalisering biedt aan Nederlandse bedrijven wel betere kansen om de vleugels uit te slaan. Daarnaast geldt voor de recreatiesector dat (economische) ontwikkelingsmogelijkheden, bijv. voor hotels en leisure-projecten, zich door toenemend ruimtegebrek in de Randstad steeds vaker verplaatsen naar provincies als Noord-Brabant, Flevoland en Gelderland. Ook gaan bepaalde bevolkingsgroepen zich meer permanent vestigen in de meer rustige provincies: het Drentenieren is hier een voorbeeld van.

Een tocht door het bos...

...kan tegenwoordig ook hoog tussen de toppen van de bomen

6 Ontwikkelingen binnen de recreatie

Niet alleen de geschetste demografische, sociaal-culturele, technologische, economische en ruimtelijke ontwikkelingen hebben de komende jaren invloed op de ontwikkeling van de recreatiesector, ook binnen recreatie en vrije tijd zelf is een groot aantal trends te onderscheiden. In dit hoofdstuk besteedt de raad aandacht aan de gevolgen van al deze ontwikkelingen voor dagrecreatie, verblijfsrecreatie, watersport en inkomend toerisme.

Pret en avontuur spelen nu en in de komende tijd een voorname rol, want spanning en sensatie vormen de kern van bijna alle vormen van amusement en recreatie. De verouderende bevolking blijft zo lang mogelijk gedrag van 'jongeren' volgen, pret is er altijd, overal en voor iedereen, en pretbeleving is onderdeel van de globalisering, waarbij door ICT de hele wereld (ook de pret) binnen handbereik van iedereen is gekomen. En pret beperkt zich niet alleen tot stad of pretparken, ook bepaalde natuurgebieden zullen zich op bijzondere wijze gaan presenteren als pretvoorziening. Als tegenhanger van deze trend vol pret en avontuur spelen **rust en bezinning** een belangrijke rol. Zo valt het op dat een deel van de reizen minder avontuurlijk wordt, omdat alle echte avonturen al ontdekt zijn. Dit leidt voor een deel tot risicoloos avonturieren met reizen waarbij persoonlijke ontwikkeling en gevoel centraal staan, maar dan wel reizen zonder ontberingen en verrassingen (reizen moeten actief, gezond, ecologisch en veilig zijn). Er ontstaat een groeiende groep mensen die alles al heeft gezien en alleen maar rust verlangt, waarbij senioren meer belangstelling hebben voor exclusieve reizen met luxe, een lager tempo en gebaseerd op thema's. Bij die thema's worden gezondheid en wellness steeds belangrijker, zowel voor ouderen als voor jongeren, en ook cultuur wordt van steeds groter belang bij de keuze van een recreatie-activiteit. **Natuurbeleving** blijft een belangrijke drijfveer voor uitstapjes en vakanties, terwijl menig recreant een gevoel van nostalgie ervaart bij een bezoek aan het platteland met zijn rust en stilte. De laatste jaren is ook de belangstelling voor **cultuurbezit** in het landelijk gebied (zoals de Nieuwe Hollandse Waterlinie) gestegen. De consument kiest een recreatie-activiteit (dagtocht of vakantie) steeds minder op basis van 'provincie' en steeds meer op basis van 'regio'. Daarbij spelen natuur, cultuur en regionale identiteit een steeds grotere rol.

Bovenstaande patronen zijn ook zichtbaar in de Rapportage Sport 2003 van het Sociaal en Cultureel Planbureau. De conclusie luidt dat zich in de afgelopen decennia duidelijke verschuivingen hebben voorgedaan in de vrijetijdsbesteding. Er is een aanzienlijke toename van zowel het actieve als ook het passieve aanbod: "de tijd die mensen aan televisiekijken besteden is sinds 1975 met zo'n 21% gestegen. Daarbovenop komt de vrije tijd die men achter de PC doorbrengt, in 2000 al opgelopen tot gemiddeld 1,8 uur per week. Die toename van de 'beeldschermtijd' gaat ten koste van het raadplegen van oude media zoals radio en de gedrukte media, alsmede van het beoefenen van hobby's en liefhebberijen en het onderhouden van sociale contacten (...). Daar staat tegenover dat men in vergelijking met 1975 meer tijd besteedt aan sport en bewegen (incl. fietsen en wandelen), dat men mobieler geworden is in de vrije tijd, en dat men ook niet minder tijd is gaan besteden aan uitgaan."

In de voorbereiding van de Vijfde Nota over de ruimtelijke ordening (deel 1) zijn behoefteramingen gemaakt voor de verschillende functies in ons land, zoals wonen, werken, infrastructuur, recreatie, natuur en landschap, landbouw en water. Uit deze berekeningen blijkt, dat deze functies gezamenlijk de komende 30 jaar meer oppervlak zullen vragen dan ons land beschikbaar heeft. De oplossing voor dit probleem zal gevonden moeten worden door functies te combineren. Te denken valt bijvoorbeeld aan combinaties van recreatie, landbouw, natuur en water. De berekende ruimtebehoefte tot 2030 ziet er als volgt uit:

grondgebruik	oppervlakte in 1996	oppervlakte in 2000	laag scenario extra tot 2030	hoog scenario extra tot 2030
wonen	213.770	221.141	39.000	85.000
werken	95.862	97.189	32.000	54.000
infrastructuur	134.048	*140.000	35.000	60.000
recreatie	82.705	88.877	144.000	144.000
natuur en landschap	478.396	483.463	333.000	333.000
landbouw	2.350.133	2.326.047	-175.000	-475.000
water	765.269	774.472	**490.000	**490.000
totaal Nederland***	4.152.618	4.152.803		

Tabel 4: Grondgebruik in Nederland in 1996 en 2000 en de behoefte in 2030 in hectares (Bron: Vijfde Nota deel 1, pagina 120-128, CBS bodemstatistiek 2000)

* opgave 2000 is globaal geschat omdat door definitiewijziging bij CBS categorieën onvergelijkbaar zijn
 ** De ruimtevraag voor 'water' is verdeeld over 90.000 ha (veiligheid), 25.000 ha (extra open water) en 375.000 ha (ruimte vraag ruimtelijke maatregelen)
 *** de totaal optellingen kloppen niet vanwege definitiewijzigingen in enkele categorieën bij het CBS

In deze behoefteraming is de 144.000 hectare die tot 2030 voor recreatie extra wordt verwacht, nodig voor dagrecreatie, sportterreinen en verblijfsrecreatie. In onderstaande tabel is dit weergegeven:

		bestaand oppervlak in 1996		bestaand oppervlak in 2000		extra ruimtebehoefte tot 2030
dagrecreatie	park en plantsoen	22.672	36.685	24.011	38.263	117.000
	volkstuintuin	4.062		3.997		
	dagrecreatief terrein	9.951		10.255		
sportterreinen		31.081		31.484	12.000	
verblijfsrecreatie		19.650		19.120	15.000	

Tabel 5: Ruimtebehoefte dagrecreatie en sport in 1996 en 2000 en tot 2030 in hectares (Bron: Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening deel 1)

Dagrecreatie

In het jaar 2000 was in ons land zo'n kleine 40.000 hectare aanwezig voor dagrecreatie. Voor de periode tot 2030 is aangegeven dat er behoefte is aan 117.000 hectare voor dagrecreatie in de vorm van parken, plantsoenen, volkstuintuinen en mogelijkheden voor dagrecreatief gebruik en medegebruik rond de steden en in de natuur. Realisering van

deze raming zal leiden tot een verviervoudiging van het totale areaal in de komende dertig jaar, van 40.000 naar 160.000 hectare. In diezelfde behoefteraming is ook aangegeven dat er slechts beperkt mogelijkheden zullen zijn om ruimte exclusief voor dagrecreatie te reserveren. Het merendeel zal gevonden moeten worden door combinatie met ruimte voor water, natuur en landbouw.

Dagrecreatie vindt vanouds plaats in de eigen woonomgeving. Voor de Tweede Wereldoorlog en in de jaren vijftig en zestig waren parken en plantsoenen voor de stadsbewoners de belangrijkste plekken om te recreëren. Door de auto verruimde de horizon zich en werden in de jaren zestig en zeventig veel recreatiegebieden verder weg van de stad aangelegd. In de Randstad dienden deze groengebieden als compensatie voor het ontbreken van natuurlijke bos- en natuurgebieden, in de rest van ons land boden ze een goed alternatief voor recreatieve activiteiten in natuurgebieden. Deze dagrecreatiegebieden zijn vrijwel allemaal volgens hetzelfde principe aangelegd: een gelijke verdeling tussen water, bos en ligweiden zonder recreatieve voorzieningen. Geheel in de sfeer van de passieve recreatie van die tijd. In de loop van de jaren zijn er wel kleine veranderingen aangebracht, maar het hoofdprincipe is gehandhaafd. Deze dagrecreatiegebieden voldoen daarom in een groot aantal gevallen niet meer aan de wensen van de recreant van deze tijd, terwijl beheer en onderhoud ervan wel veel geld kosten. En met name in de buurt van grote steden kan daaraan worden toegevoegd dat in veel dagrecreatiegebieden steeds meer delicten en ongewenste activiteiten plaatsvinden, zoals dumpen van afval en het verhandelen van drugs. Momenteel hebben deze grootschalige dagrecreatiegebieden er een nieuwe functie bij gekregen. Ze bieden 'onderdak' aan de meest uiteenlopende muziek- en dansfestivals, waarvoor in de bebouwde omgeving geen plaats meer is vanwege toeschouwersaantallen en geluidsoverlast.

	totaal	voorjaar	zomer	herfst	winter
1995/1996	935.768	249.697	218.204	244.903	222.965
2001/2002	981.624	271.491	221.371	262.538	226.224

Tabel 6: Dagtochten in Nederland in 1995/1996 en 2001/2002 (x 1.000) (Bron: CBS, onderzoeken dagrecreatie, 1997, 2003)

activiteit	1995/1996	2001/2002
sport en sportieve recreatie	297.731	304.503
wandelen	59.383	65.907
fietsen	42.971	47.855
trimmen en hardlopen	31.241	33.446
uitgaan	186.195	223.647
uit eten gaan	43.205	55.131
café en bar	47.665	54.306
concert, toneel, ballet	23.857	31.783
recreatief winkelen	129.065	112.786
attractiepunten, evenementen	89.794	109.830
verenigingsactiviteiten	97.154	83.837
zonnen/zwemmen	53.213	58.049

Tabel 7: Activiteiten tijdens dagtochten in Nederland, 1995/1996 en 2001/2002 (x 1.000) (Bron: CBS, onderzoeken dagrecreatie, 1997, 2003)

De raad wil in dit advies een onderscheid maken tussen dagrecreatie in de stad, dagrecreatie rondom de stad en op het platteland, en dagrecreatie in de natuur. Deze gebieden kennen elk een geheel eigen problematiek waarvoor dus ook specifieke oplossingen moeten worden gevonden.

Dagrecreatie in de stad

Het groen in de stad, in de vorm van parken en plantsoenen, is voor de stadsbewoners in de meeste gevallen goed bereikbaar en toegankelijk. De indruk bestaat wel dat met name in de oude wijken de hoeveelheid groen aan het afnemen is, omdat deze schaarse plekken mede worden benut voor het bouwen van woningen en kantoren. In de nieuwbouwwijken en de nog aan te leggen wijken wordt groen wel prominent in de plannen opgenomen, maar door de uitwerking in de praktijk is het de vraag of ook daar op korte afstand van het huis voldoende groen beschikbaar is voor dagelijks gebruik.

Parken en plantsoenen zijn met name in de grote steden van steeds meer belang voor de recreatieve activiteiten van de bewoners. In Amsterdam heeft onderzoek aangetoond dat de inwoners gemiddeld 112 keer per jaar het groen opzoeken; maar liefst 101 keer is dat het groen in de stad. Met andere woorden: 90% van de recreatieve groene activiteit voltrekt zich in de stad. Dat wordt ook wel geïllustreerd door de volgende cijfers: aan het Vondelpark worden jaarlijks zo'n 10 miljoen bezoeken gebracht, aan het Amsterdamse Bos 4,5 miljoen en aan het Kralingse Bos (Rotterdam) ruim 2 miljoen. In al deze oude stadsparken speelt het probleem dat zij indertijd niet zijn ingericht voor een dergelijk intensief recreatief gebruik.

Fietsers, joggers, skaters, snelwandelaars, honden: iedereen vliegt je voorbij, niet zelden pratend in een mobiele telefoon. Ook op de grasveldjes is het een en al activiteit, variërend van twee mannen met een cricketbat en een bal die aan het oefenen zijn en een groepje voetballers tot een workshop 'zonne-energie', zo wordt in Elsevier een bewolkte donderdagmiddag in het Vondelpark beschreven.

Deze grote belangstelling voor de binnenstedelijke parken en plantsoenen komt mede door de samenstelling van de bevolking van de grote steden. De daar aanwezige grote groepen allochtonen (Turken, Marokkanen, Surinamers) maken graag van de parken gebruik voor familiebijeenkomsten en barbecuefeesten. Maar het is ook de plaats waar allochtone vrouwen heen gaan voor sociale contacten met andere allochtone en ook autochtone vrouwen. Dit betreft niet alleen de allochtonen van de eerste generatie, maar ook die van de tweede generatie. Daarom zal het binnenstedelijk groen ook in de komende decennia voor deze groepen van groot belang blijven.

Dat wordt bevestigd door een recent onderzoek (zomer 2003) naar het vakantiegedrag van allochtonen. Daaruit blijkt dat bijna 60% van de Turken en Marokkanen in ons land op vakantie gaat naar het moederland. Van de Surinamers gaat in de zomer 20% naar het moederland, terwijl rond de Kerstdagen een tweede piek zichtbaar is van allochtonen die naar het eigen land gaan met vakantie. Aan de andere kant gaat 33% van de Turken en Marokkanen en 49% van de Surinamers helemaal niet

op vakantie. Juist deze grote groepen zijn voor de vrijetijdsbesteding aangewezen op het groen in de eigen woonomgeving.

In het in 2003 vastgestelde structuurplan voor Amsterdam wordt hiermee al rekening gehouden. Een bevolking die heeft leren leven met toenomen mobiliteit vraagt erom dat vrijetijdsvoorzieningen snel en gemakkelijk bereikbaar zijn. Nabijheid is een sleutelbegrip, omdat vrijetijdsactiviteiten zijn ingebed in de alledaagse activiteiten en vanwege de behoefte aan sociale uitwisseling. Daarom is er in dit plan expliciet aandacht voor het groen in de openbare ruimte. Dit groen moet de mogelijkheid bieden contacten, kennis, informatie en goederen uit te wisselen. Daarbij moet dit aansprekend zijn door inrichting, ontwerp en beheer. Op deze wijze moeten er goed bereikbare, aantrekkelijke gebieden komen waar Amsterdammers in hun vrije uren naar toe trekken. De uitdaging van de inrichting ervan ligt in het samengaan van groene en rode vrijetijdsfuncties, met aandacht voor volkstuinen, parken en natuurschoon. Het gaat daarbij niet alleen om de oppervlakte van deze ruimten, maar ook op het vergroten van de recreatieve betekenis ervan door er andere activiteiten aan toe te voegen.

Het belang van het 'groen dicht bij huis' wordt onderstreept door de resultaten uit de Belevingsmonitor Rijksoverheid van juli 2003. De publieke agenda bij het issue 'recreatie in de natuur' ziet er als volgt uit (in volgorde van afnemend belang):

- voldoende groen dicht bij huis;
- voldoende recreatievoorzieningen in de natuur;
- voldoende openstelling van natuurgebieden voor publiek;
- bereikbaarheid van natuurgebieden met auto, motor of (brom)fiets;
- bereikbaarheid van natuurgebieden met openbaar vervoer.

Uit deze peiling blijkt dat de respondenten het groen in de eigen woonomgeving duidelijk op de eerste plaats stellen als het gaat om 'recreatie in de natuur'. Uit het onderzoek blijkt ook, dat diezelfde respondenten het ontbreken van dat groen dichtbij huis als het grootste gemis ervaren.

Sportvisserij in en buiten de stad

De raad wil aandacht besteden aan een vorm van dagrecreatie die niet in één van de hier aangegeven categorieën onder te brengen is: de sportvisserij. Sportvissen gebeurt zowel in de stad, in gebieden rondom de stad en op het platteland. Als er water is, zijn er ook hengelaars te vinden. Zo'n 10% van de Nederlandse bevolking is met een zekere regelmaat aan de waterkant te vinden: er zijn dus ruim 1,5 miljoen hengelaars. En deze zijn afkomstig uit alle lagen en klassen van de bevolking, waarbij met name de jeugd opvallend hoog scoort. Maar ook onder allochtonen is vissen een populaire sport: van de allochtone mannen vist 10% regelmatig, tegen 14% van de autochtone mannen. Want vissen was, is en blijft wel een mannensport.

Sportvissers zijn veel actiever in de uitoefening van hun hobby dan enkele jaren geleden, ze gaan veel verder van huis om te vissen (maar er komen ook steeds meer buitenlanders naar ons land), ze beschikken over steeds beter (en duurder) materiaal, en de deelname van de jeugd onder de 15 jaar is groeiende. Tenslotte merken de sportvissers dat hun hobby

in steeds bredere kring geaccepteerd wordt, nadat ze jarenlang door velen (dierenbeschermers etc.) negatief werden behandeld.

Economische gegevens over de sportvisserij zijn dat de directe werkgelegenheid ongeveer 3500 arbeidsplaatsen bedraagt (sportviswinkels, groothandels, beroepskrachten en dergelijke), dat er een groot aantal indirecte arbeidsplaatsen is dat samenhangt met reizen en verblijven van sportvissers, en dat circa 10.000 vrijwilligers hun medewerking aan deze vorm van recreatie verlenen. De totale omzet van de sportvisserij wordt geschat op 500 miljoen euro per jaar, inclusief de reis- en verblijfkosten.

Dagrecreatie om de stad en op het platteland

De beschikbaarheid en de bereikbaarheid van het groen om de stad laat in veel gevallen duidelijk te wensen over. Met name in het westen van het land ontbreekt het groen om de stad nog op veel plaatsen. Maar ook als het groen er wel is, valt op de bereikbaarheid veelal het nodige aan te merken. Zo vormen wegen, spoorlijnen, bedrijventerreinen, nieuwbouwwijken en waterwegen vaak moeilijk te nemen barrières tussen stad en omliggend platteland.

Veel stadsbewoners maken daarom een eigen keus: niet wandelend of fietsend het moeilijk bereikbare groen rondom de stad bezoeken, maar met de auto op weg naar het groen dat (iets) verder van de stad is gelegen, al dan niet met de fiets op de trekhaak. Het Sociaal en Cultureel Planbureau komt niet voor niets tot de conclusie dat de laatste jaren het bezoek aan groene recreatiegebieden en natuurgebieden rond de stad sterk is afgenomen in vergelijking met de jaren tachtig.

Voor zover er groen rond de stad aanwezig is, is dat ook voor iedereen toegankelijk. Een recreatiegebied als Spaarnwoude (tussen Amsterdam en Haarlem) trekt op jaarbasis 2,1 miljoen bezoekers. Het groen van het agrarisch platteland daarentegen, is maar ten dele toegankelijk, omdat het overgrote deel ervan als onderdeel van de agrarische productieruimte in gebruik is.

Zo'n 40% van de Nederlanders vindt dat er te weinig bossen in de woonomgeving zijn. Voor de Randstad, de Zuid-Hollandse eilanden, Zeeland, West-Brabant en ook Noord-Nederland geldt dat zelfs meer dan 60% van de inwoners ontevreden is over de hoeveelheid bos in de woonomgeving. Met de aanleg van de Randstadgroenstructuur wil het rijk daarom voorzien in meer groene gebieden rond de steden in de Randstad. Het Eerste Structuurschema Groene Ruimte (SGR 1) spreekt van de aanleg van 13.300 hectare in 2013, maar in de plannen is inmiddels 13.807 hectare opgenomen. De nota 'Natuur voor mensen, mensen voor natuur' noemt als taakstelling voor de Randstadgroenstructuur zelfs 18.685 hectare: de nog resterende taakstelling van het Tweede Uitvoeringsprogramma Randstadgroenstructuur gevoegd bij de taakstelling voor zes strategische groenprojecten (SGP's). Naast de zes SGP's gericht op recreatie zijn er twaalf SGP's gericht op nieuwe natuur. Van de Randstadgroenstructuur is tot en met 2001 ruim 41% van de taakstelling van 13.300 hectare uit het Eerste Structuurschema Groene Ruimte gerealiseerd, en is ruim 5.400 hectare (ofwel 62%) grond verworven, ingericht en overgedragen aan beheerders.

Recreatie heeft zich binnen de agrarische sector de afgelopen jaren steeds breder ontwikkeld. Begonnen als 'kamperen bij de boer' in de jaren zeventig, is dit inmiddels uitgegroeid tot een breed geschakeerd palet aan recreatiemogelijkheden verspreid over heel ons land. Op veel manieren worden agrarische productie en mogelijkheden voor recreatie op een boerenbedrijf aan elkaar gekoppeld. Naast het kamperen valt hierbij te denken aan het aanbieden van hotelkamers, bed and breakfast en groepsaccommodaties. Maar ook vinden allerlei sportieve en culturele manifestaties, workshops, verkoop van agrarische (streek)producten en dergelijke plaats, waarmee boeren door verbrede landbouw extra inkomen verwerven. Bij het realiseren van deze recreatieve mogelijkheden stuiten boeren regelmatig op problemen binnen de gemeenten. Aan de ene kant zijn er te weinig (planologische) mogelijkheden, maar aan de andere kant durven gemeenten niet de ruimte te gebruiken die er in veel gevallen wel is. Een combinatie van onduidelijkheid en koudwaterrees is hieraan debet. Veel gemeenten zijn bang dat agrotourisme uit de hand zal lopen. Afspraken tussen VNG en LTO kunnen hier goed werk verrichten, waarbij ook de provincies (streekplannen) hun rol kunnen spelen.

Dagrecreatie in de natuur

Ongeveer 40% van de bevolking bezoekt min of meer regelmatig bos, natuur- of recreatieterrein, hetgeen leidt tot zo'n 200 miljoen bezoeken per jaar aan deze gebieden, ofwel gemiddeld een half miljoen bezoeken per dag. In de jaren tachtig nam het aantal bezoekers van bos, natuur- en recreatieterreinen licht toe. In de jaren negentig nam dit bezoek weer enigszins af, tot op het niveau van begin jaren tachtig. Het gaat hierbij om bezoeken aan grotere beschermde natuurgebieden, zoals de Hoge Veluwe en de Posbank, en aan natuurgebieden met aangelegde recreatieterreinen in buiten de stad. Opvallend hierbij is wel dat de beheerders van natuurgebieden een veroudering van het publiek zien optreden; jongeren en allochtonen bezoeken deze natuurgebieden nauwelijks.

Het genieten van de natuur is de belangrijkste reden om bos- en natuurgebieden te bezoeken. Daarnaast worden het zoeken naar rust en de mogelijkheid om er te wandelen en te fietsen als motief opgegeven. Dat zijn dan ook de meest ondernomen activiteiten in bos- en natuurgebieden. Vooral het fietsen is in de loop van de jaren toegenomen; de overige activiteiten zijn in omvang vrij weinig veranderd. De meest gebruikte voorzieningen van de natuurgebieden zijn derhalve de fiets- en wandelpaden en de parkeerplaatsen.

Veel (dag)recreatiegebieden bevinden zich aan de rand van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) of maken er onderdeel van uit. Deze gebieden zijn daar meestal aangelegd om de meer kwetsbare natuurgebieden te ontlasten van recreatieve druk. Het huidige beleid ten aanzien van de EHS houdt veelal in, dat er beperkingen worden opgelegd aan de ontwikkelingsmogelijkheden voor deze recreatiegebieden. Deze gebieden verouderen hierdoor qua inrichting, het gebruik loopt daardoor terug en de oorspronkelijke functie komt hiermee onder druk te staan.

Beheerders van natuurgebieden proberen nieuwe vormen van recreatieactiviteiten te ontwikkelen om een ander publiek te trekken en zo een groter draagvlak voor de natuur te ontwikkelen. Een deel van deze

nieuwe recreatievormen beperkt zich tot 'gebaande' paden, zoals het ontwikkelen van laarzenpaden door terreinen die drassig zijn, en het aan-geven van terreinfietsroutes, waarbij men binnen een afgebakende zone met de fiets mag 'rijden' over ongebaande paden in geaccidenteerd of ruig terrein. Andere vormen geven de gebruikers juist letterlijk de ruimte. Voorbeelden hiervan zijn wandelen en fietsen door middel van Global Position Systems (GPS), waarbij men via satellietsignalen door een gebied wordt geloodst, en het struinen waarbij men te voet door de natuur kan lopen zonder gebonden te zijn aan paden. Om kinderen meer bekend te maken met de natuur zijn er op diverse plaatsen speelbossen ontwikkeld: in een bepaald deel van een bos mogen ze naar hartelust spelen, ravotten, hutten bouwen en in bomen klimmen. Voor kampeers wordt op bescheiden schaal de mogelijkheid geboden om zonder verdere voorzieningen op een open plek in een bos hun tent op te slaan, het zogenaamde paalkamperen. Staatsbosbeheer denkt erover om deze vorm van kamperen op meer plaatsen aan te bieden. Om een breder publiek te bereiken, wordt steeds meer gewerkt aan het aanbieden van arrangementen, waarbij het uiteindelijke product bestaat uit meerdere onderdelen van diverse aanbieders. Onderzoek naar deze nieuwe vormen van recreatie in natuurgebieden wijst uit dat het draagvlak voor de natuur op deze wijze wordt verhoogd, terwijl deze recreatievormen nauwelijks schade toebrengen aan de natuur. Zelfs in het geval van mountainbiken blijkt uit Duits onderzoek de schade aan de natuur zeer mee te vallen, mits de meest kwetsbare natuurgebieden worden uitgesloten en goed is ingeschat waar mogelijkheden voor mountainbiken zijn.

Om ook in de toekomst in natuurgebieden (maar ook op het platteland) te kunnen wandelen en fietsen is het belangrijk dat de bestaande door-gaande routestructuren gehandhaafd blijven en – waar mogelijk – verder worden uitgebouwd. De raad heeft geconstateerd dat in steeds hoger tempo dergelijke routes voor wandelaars, fietsers en ruiters worden doorkruist door nieuwe infrastructuur in de vorm van wegen, spoorwe-gen en bedrijventerreinen, waardoor wandelaars, fietsers en ruiters vaak gedwongen worden tot grote omwegen en dus extra reistijd. Daarnaast constateert de raad dat in toenemend tempo bestaande kruisingsmoge-lijkheden over wegen en spoorwegen worden gesloten, waarbij veilig-hed als argument wordt gebruikt. In de praktijk wordt bij de afweging over al dan niet sluiten van een kruising door de wegbeheerder of de spoorwegen geen rekening gehouden met het feit dat zo'n kruising een uiterst belangrijke schakel kan zijn in een lange afstand netwerk voor wandelaars, fietsers of ruiters. Op deze wijze raken routes onderbroken en recreatiegebieden van elkaar gescheiden, omdat een overgang van het ene gebied naar het andere gebied nauwelijks meer mogelijk is.

Verblijfsrecreatie en watersport

In ons land is momenteel een kleine 20.000 hectare aanwezig aan kam-peerterreinen en bungalowparken. Dat aantal is in de loop van de jaren langzaam maar zeker tot stand gekomen, met een grote groeiperiode in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw. Maar ook tussen 1980 en 2000 groeide het areaal met 2500 hectare.

De kampeerder vraagt heden ten dage meer ruimte en luxe per stand-plaats. De consument heeft bepaalde wensen en daar zal de ondernemer

aan moeten voldoen. Dit betekent in de praktijk niet alleen dat alle dienstverlening naar een hoger niveau getild moet worden; er dient ook een fysieke uitbreiding plaats te vinden van een deel van de verblijfsre-creatieterreinen in ons land. Hoewel de gezinnen (en dus de kampeer-groepen) kleiner worden, worden de kampeermiddelen (zowel caravan als tent) steeds groter en neemt de kampeerder steeds meer grote en luxe zaken mee op vakantie. Dit leidt ertoe dat voor steeds kleiner wor-dende gezinnen wel grotere standplaatsen moeten worden aangelegd, waardoor de opbrengst per hectare afneemt. In de meeste gevallen is doorvoeren van dergelijke verbeteringen, zowel kwalitatief als ruimtelijk, nodig omdat anders de consument helemaal zal wegblijven. Voor een-zelfde aantal kampeers zullen dus in de toekomst meer hectares nodig zijn. Ook wordt de concurrentie met het buitenland steeds zwaarder, omdat bijvoorbeeld Frankrijk nog altijd het favoriete kampeer-land is van de Nederlanders, en de concurrentiepositie van de Neder-landse verblijfsrecreatieve terreinen moeilijker wordt door nieuwe wette-lijke bepalingen die tot investeringen (en prijsverhogingen) leiden. Volgens de behoefteraming voor de Vijfde Nota, waar de RECRON het mee eens is, is de komende 20 jaar ongeveer 15.000 hectare nodig om op deze ontwikkelingen te kunnen inspelen.

	bestaand oppervlak		extra ruimtebehoefte tot 2030
	in 1996	in 2000	
noord Nederland	3.701	3.561	2.500
oost Nederland	6.858	6.510	2.500
west Nederland	3.720	3.590	5.000
zuid Nederland	5.371	5.469	5.000
totaal verblijfsrecreatie	19.650*	19.120*	15.000

Tabel 8: Ruimtebehoefte verblijfsrecreatie in de periode van 1996 en 2000 naar 2030 (in hectares)
(Bron: Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening deel 3)

* er is een klein verschil in de definities bij het CBS over verblijfsrecreatie in 1996 en 2000

Naast de bovengenoemde oppervlakte aan verblijfsrecreatiebedrijven zijn er momenteel nog zo'n 3.200 kleinschalige minicampings in ons land (45.000 standplaatsen à gemiddeld minimaal 100 m²) met een totale oppervlakte van minimaal 450 hectare.

Mening van RECRON en HISWA over de relatie tussen recreatie en natuurbescherming

RECRON en HISWA wijzen erop dat in Nederland 20% van het totale grondgebied (zijnde 7% van het landoppervlak) valt onder de bepalingen van de Vogelrichtlijn en de Habitatrichtlijn. Ondernemers in en grenzend aan deze gebieden worden gedwongen voor iedere kleine aanpassing van het bedrijf dure EffectRapportages te laten uitvoeren, die soms meer kosten dan de investeringen in het bedrijf zelf. In ons land ligt de nadruk bij de gebiedsbescherming op IJsselmeer, Waddenzee, Deltagebied en de Veluwe. Juist op het snijvlak van natuur en recreatie luistert een goede onderlinge afstemming erg nauw, omdat beide sectoren na een lange strijd de laatste jaren elkaar op een goede wijze gevonden hebben en beseffen niet buiten elkaar te kunnen functioneren. Aan beide kanten is er begrip voor elkaar: in de recreatiewereld weet men dat de natuur van groot belang is voor de recreanten, maar dat de natuur soms zijn gang moet kunnen gaan (tijdelijke afsluiting) of soms erg kwetsbaar is (permanente afsluiting), terwijl de natuurorganisaties beseffen dat de recreanten zorgen voor het draagvlak voor de natuur binnen de brede maatschappij. Een belangrijk deel van de nu aangewezen gebieden viel in het verleden al onder één of meer natuurbeschermingsregelingen, zodat de toegevoegde waarde van de Vogelrichtlijn en Habitatrichtlijn in zekere zin beperkt is.

Op het oog lijkt het of er in de overige 80% van ons land geen belemmeringen zijn voor de verblijfs- en waterrecreatie, maar dat is niet het geval. Ook worden beperkingen opgelegd door maatregelen binnen andere ministeries en provincies, zoals waterwingebieden, milieumaatregelen en beleid gebaseerd op de nota's Ruimte voor de Rivier en de Zeenota. Maar ook de ontwikkeling van agrobusinesssterreinen door LNV legt beperkingen op aan deze sector.

Tevens moet daarbij in het oog worden gehouden dat binnen de gebieden die vallen onder de Vogelrichtlijn, de Habitatrichtlijn en de EHS zo'n 50% van alle jachthavens vallen met in totaal zo'n 100.000 ligplaatsen. Van alle kampeer- en bungalowterreinen in ons land ligt zo'n 65% binnen de EHS of op minder dan 500 meter ervan verwijderd, waarvan zo'n 20% binnen de EHS zelf.

Daarnaast constateren de recreatieorganisaties dat Nederland niet alleen de nieuwe EU-wetgeving invoert, maar ook nog de 'oude' eigen wetgeving op hetzelfde punt handhaaft, waardoor er voor ondernemers een stapeling van regelingen ontstaat. Dit leidt in veel gevallen tot een ongunstige concurrentiepositie met de ondernemers in het buitenland, omdat deze lidstaten bij invoering van de EU-regelgeving de bestaande eigen wetgeving veelal laten vervallen.

gegevens afkomstig van RECRON en HISWA Vereniging, gesprekken 2003

	totaal aantal	binnen EHS		binnen 500m van de EHS (en niet in de EHS)	
		aantal	percentage	aantal	percentage
Alle RECRON leden	1.495	301	20	?	?
RECRON campings	928	193	21	466	50
TRN campings (excl. RECRON-leden)	898	122	13	409	46
RECRON en TRN campings samen	1.826	315	17	875	48

Tabel 9: Kampeerbedrijven in en nabij de Ecologische Hoofdstructuur (Bron: Stichting Recreatie, februari 2002)

In de watersport is eenzelfde tendens zichtbaar als in de kampeersector: de wens naar luxe en gemak leidt tot grotere (zeil)schepen met steeds meer apparatuur aan boord. De afgelopen tien jaar zijn de boten gemiddeld een halve meter langer en 20 centimeter breder geworden, waardoor de jachthavens gedwongen zijn grotere ligboxen aan te leggen. Maar ook op het land vragen de watersporters om meer voorzieningen in de jachthavens en bij de aanlegplaatsen. Dit biedt de ondernemers goede mogelijkheden om hierop in te spelen, voor zover dit binnen de planologische mogelijkheden van de jachthaven ligt.

perioden	aantal jachthavens	aantal zomerligplaatsen	vaste verhuurde zomerligplaatsen	bezettingsgraad	aantal zeilboten	aantal motorboten
1997	810	142.100	108.600	76%	54.600	54.000
2000	820	138.500	109.800	79%	58.300	51.000

Tabel 10: De watersport in cijfers in 1997 en 2000 (Bron: CBS, 1997, 2000)

Verder is het goed te vermelden dat er 105 zeil- en surfscholen zijn met jaarlijks in totaal zo'n 300.000 cursisten. (CBS, 2000)

soort water	oppervlakte in hectaren
IJsselmeer	183.486
Spaarbekkens (waterreservoir)	1.195
Water met recreatieve hoofdfunctie*	5.174
Overig water breder dan 6 meter	158.040
Waddenzee, Eems, Dollard	259.057
Ooster- en Westerschelde	64.248
Noordzee	94.068
Totaal	765.268

Tabel 11: Oppervlakte water in Nederland (2000) (Bron: CBS, 2000)

* speelvijvers en waterpartijen in recreatiegebieden

Voor de 4000 kilometer 'groter water' (rivieren en kanalen) is er een Beleidsvisie Recreatie Toervaart Nederland, de BRTN, waarin de knelpunten in het toervaartnet in kaart worden gebracht. Ook is er geld beschikbaar om met een zekere regelmaat de noodzakelijke verbeteringen te kunnen aanbrengen.

Water met een breedte van minder dan 6 meter wordt in Nederland beheerd door de waterschappen. Uit hun gegevens blijkt het te gaan om een aanzienlijke hoeveelheid kilometers: sloten smaller dan 3 meter omvatten 110.000 kilometer, en sloten tussen 3 en 6 meter beslaan 17.500 kilometer. Van die kleinere waterwegen maken veel waterrecreanten gebruik, maar voor deze toerroeiers, kanoërs, toerschaatsers en sportvissers is er weinig mogelijk. Bevaarbaarheid, toegankelijkheid en bereikbaarheid van veel kleine waterwegen worden beperkt door stuwten, dammen, lage bruggen, verkeerd aangelegde oevers, warmwaterlozingen en onnatuurlijk stromend water. Verder zijn er zoveel regelingen, verordeningen en verboden rond toegang en gebruik van water en oevers, dat de recreant door de bomen het bos niet meer ziet. Verspreid over het hele jaar maakt de kleine waterrecreatie gebruik van vrijwel alle kleine en grotere wateren in Nederland. De meeste vormen van kleine waterrecreatie zijn milieuvriendelijk en gericht op het beleven van rust, natuur en landschap. In een steeds hectischer wordende maatschappij vervullen de verschillende vormen van kleine waterrecreatie een rustpunt in het leven van de deelnemers. De kleine waterrecreatie levert hiermee een belangrijke bijdrage aan het welzijn van een groot aantal recreanten.

Binnen de watersport worden voor de komende jaren ontwikkelingen voorzien die onder meer ruimtelijke gevolgen zullen hebben. Vanwege de positieve relatie tussen verblijfsrecreatie (bungalowparken en campings) en watersport groeit de belangstelling voor (vrij dure) verblijfsrecreatieve projecten in combinatie met (kwalitatief hoogwaardige) watersportvoorzieningen. Het gaat hier niet alleen om verblijfsrecreatiecomplexen die watersportmogelijkheden bieden, maar ook steeds vaker om jachthavens die zich ontwikkelen tot een brede recreatievoorziening met winkel, restaurant, speeltuin, fietsverhuur en soms een zwembad. Deze ontwikkeling wordt bevorderd door de toename van ouderen die financieel redelijk wat te besteden hebben. Die bevolkingsgroep zorgt er ook voor dat er een toenemende trek plaatsvindt naar watersport op grotere wateren. Dat leidt ook tot grotere (en exclusievere) schepen, die tevens hogere eisen stellen aan het comfort op en rond de – ruimere – ligplaats. Voor de komende jaren wordt nog een behoorlijke toename van de recreatieve toervaart verwacht onder invloed van een ouder wordende bevolking, gunstige inkomensontwikkelingen en een redelijke groei van de waterrecreatievloot.

Op wat langere termijn ziet de toekomst er voor de watersport niet echt rooskleurig uit. De gemiddelde leeftijd van de toerwaarder neemt toe; bij de jongeren valt er een afnemende belangstelling voor de watersport te constateren. Daarnaast wordt de ontwikkeling van de watersport geremd door toenemende milieuregelgeving (met de daaruit voortvloeiende lastenstijgingen), regelmatige discussies over het invoeren van de vaarbelasting, infrastructurele knelpunten in de vorm van toenemende drukte op het water en het terugdringen van het varen in natuurgebieden.

Inkomend toerisme

	1999	2000	2001	2002
aantal gasten	9.881	10.003	9.500	9.669
aantal overnachtingen	27.476	27.261	25.502	26.537
gemiddelde verblijfsduur	2,78	2,73	2,68	2,74

Tabel 12: Ontwikkeling van het aantal buitenlandse gasten in Nederland (x 1.000) (Bron: CBS statistiek Logiesaccommodaties / NRIT, 2003)

In de periode 1999 tot en met 2002 is een lichte verschuiving te zien in de herkomstlanden van de gasten. Zo neemt het aantal Duitse gasten gestaag iets af (3 miljoen in 1999 tegenover 2,75 miljoen in 2002), stijgt het aantal gasten uit België (van 650.000 naar 705.000), daalt het aantal Amerikanen en Japanners iets en neemt het aantal gasten uit 'overig Azië' gestaag toe. De buitenlandse bezoekers zijn vooral afkomstig uit Duitsland (44%, 11,5 miljoen overnachtingen), Groot-Brittannië (15%, 4,1 miljoen), Verenigde Staten en Canada (8%, 2,2 miljoen), België (7%, 2,0 miljoen).

De verdeling van de buitenlandse gasten over de provincies is in de afgelopen jaren vrijwel gelijk gebleven: 42% komt naar Noord-Holland, 15% naar Zuid-Holland, 12% naar Zeeland. De overige provincies verdelen de resterende 30% als volgt: Limburg 8%, Noord-Brabant 6%, Friesland 5% en de rest 2 à 3%.

De verdeling over de toeristengebieden blijft ook redelijk gelijk; het hoogste scoren de vier grote steden (33%), gevolgd door de Noordzeebadplaatsen (20%), Oost-Brabant, Noord- en Midden-Limburg (7%), Waddeneilanden en West- en Midden-Brabant (elk 6%), Deltagebied en IJsselmeerkust (4%).

Meer dan de helft van de bezoekers uit het buitenland bezoekt de vier grote steden en de Noordzeekust. Gezien de relatief korte gemiddelde verblijfsduur van de meeste gasten (de Duitsers scoren met gemiddeld 4,2 nachten het hoogst) valt aan te nemen dat merendeel van deze bezoekers zich beperkt tot stads- en strandbezoek.

De raad heeft overigens het sterke vermoeden dat in de statistieken niet alle verblijven en overnachtingen van met name Duitsers zijn meegeteld. Veel Duitsers hebben vaste overnachtingsadressen in ons land in de vorm van een tweede woning, een stacaravan of een boot. Met name in de grensgebieden (Twente, Achterhoek, Limburg), in watersportgebieden als Midden-Limburg en Friesland, en in veel plaatsen langs de Noordzee en het IJsselmeer zal het aantal aanwezigen vanuit het buitenland derhalve (veel) hoger liggen dan uit de cijfers blijkt. En juist deze 'gasten' vertonen dankzij hun vaste overnachtingsadres een grotere overeenkomst met de Nederlanders in het patroon van de dagrecreatie. Ook hier zijn fietsen en wandelen populair, evenals uitgaan, winkelen en het bezoeken van attractieparken en evenementen.

In 2003 is in verschillende Europese landen de tendens te zien dat de vakantie meer wordt doorgebracht in eigen land, een buurland of een goedkoop vakantieland. Internationale spanningen en bedreigende ziekten worden hiervoor als verklaringen genoemd. Maar ook de wijze waarop de nationale economieën zich ontwikkelen, draagt hier zeker aan bij. En de verwachting is niet dat hierin binnen afzienbare tijd verbeteringen zullen komen. Daarom zal de Nederlandse recreatiesector zich in de komende jaren niet alleen moeten richten op de 'eigen' vakantiegasten, maar ook extra inspanningen moeten doen om de gasten uit de omliggende landen als Duitsland, België en Groot-Brittannië naar Nederland te halen.

Randvoorwaarden

Kennis, onderzoek en onderwijs

Kennis, onderzoek en onderwijs zijn voor recreatie van groot belang. Veel ontwikkelingen die spelen in de maatschappij hebben invloed op de wijze van recreëren en de manier waarop de voorzieningen aangelegd en ingericht zullen moeten worden. Onderzoek in de breedste zin van het woord is nodig om zowel overheden, ondernemers als organisaties te voorzien van de juiste informatie. Deze taak ligt voor een belangrijk deel op het terrein van de overheid, aangezien zij de enige instantie is die dit veld in zijn totaliteit kan overzien en kan aanpakken op een manier die recht doet aan alle participanten en betrokkenen. De betrokken kennisinstellingen, onderwijsinstellingen en voorlichtingsinstanties zullen de overheid hierbij moeten ondersteunen, maar het zal een zware taak zijn om deze taak goed uit te voeren.

Een belangrijk onderzoeksthema dat de raad wil aanbevelen is de invloed van de klimaatverandering op de ontwikkeling van de recreatie in ons land. Welke invloed heeft de verandering in klimaat op de deelname aan de verschillende vormen van recreatie, de mate waarin we zelf nog op reis gaan naar het buitenland en de mate waarin wij bezoekers uit het buitenland krijgen, de wijze waarop accommodaties moeten worden aangepast of opnieuw ontwikkeld, en dergelijke. Bovendien beïnvloedt de klimaatverandering de ecologische omgeving in ons land, waardoor er een andere beleving van recreatie ontstaat en wellicht ook andere vormen van recreatie. Het is zowel voor overheden, bedrijfsleven als maatschappelijke organisaties van groot belang dergelijke wijzigingen vroegtijdig te signaleren en daar op in te spelen.

Als verdere aandachtspunten voor onderzoek kunnen genoemd worden:

- nader onderzoek naar de relatie tussen landschap en recreatie. De huidige informatie is beperkt, fragmentarisch en niet specifiek toegesneden op deze relatie. Het wordt daarom van groot belang geacht nieuwe methodieken te ontwikkelen om die relatie in beeld te brengen. Het is daarbij van belang het onderzoek mede te richten op een goede en bruikbare landschapstypologie;
- toekomstgericht onderzoek naar het recreatiegedrag in relatie tot de betekenis van het landschap is gewenst om inzicht te krijgen in de wenselijke veranderingen van het landschap;
- evaluatie-onderzoek naar de effecten van landschappelijke veranderingen op recreatiegedrag;
- evaluatie-onderzoek en potentie-onderzoek naar de mogelijkheden om landschappen recreatief aantrekkelijker te maken;
- onderzoek naar de meest geschikte situering van nieuwe verblijfsrecreatie, gezien vanuit de ondernemer, de overheid en de gebruikers van het landschap;
- onderzoek naar de wensen van bewoners van grote steden op het gebied van recreatiemogelijkheden dicht bij huis, maar ook in de groenzone rondom de stad;
- de effecten van (nieuwe) recreatievormen op de biodiversiteit.

Binnen het onderwijs staat recreatie nu alleen centraal op de scholen die zich bezighouden met recreatie en toerisme. In het groene onderwijs wordt wel aandacht besteed aan recreatie, maar juist in het kader van de verbrede landbouw zou dit vak een prominentere plaats dienen te krijgen. Daarbij dient het niet alleen over de mogelijkheden voor recreatie te gaan, maar dienen de leerlingen juist stimulansen te krijgen voor het oppakken van het ondernemerschap.

7 Rolverdeling tussen overheid, marktsector en maatschappelijke organisaties

Bij recreatie komt het er in grote lijnen op neer dat de overheid in beleid en ruimtelijke plannen de mogelijkheden aangeeft en een deel van het aanbod zelf (laat) realiseren. De marktsector kan inspelen op de door de overheid geboden mogelijkheden en het aanbod realiseren dat voor deze sector profijtelijk is. De maatschappelijke organisaties zorgen ervoor dat de belangen van de recreant worden behartigd en het geluid wordt gehoord bij het opstellen van het beleid. Daarnaast dragen zij vaak zorg voor routenetwerken en ander niet-commercieel aanbod.

De overheid

De rol van de overheid

De rol van de overheid voor de recreatie is volgens de raad gebaseerd op het maatschappelijk en economisch belang ervan. Dit betekent volgens de raad dat overheidsbemoeyenis noodzakelijk is op verschillende terreinen en vanuit verschillende perspectieven.

Het maatschappelijk belang van de recreatie speelt een rol, omdat recreatie niet alleen goed is voor de individuele mens, maar ook voor de sociale cohesie. Voor het landelijk gebied heeft recreatie een economisch belang, omdat er in deze sector veel geld omgaat en het recreatiebeleid ondernemers op het platteland de gelegenheid biedt om nieuwe initiatieven te ontplooien. Voldoende reden dus om te streven naar een optimaal gebruik van de aanwezige potenties, iets dat zonder overheidsbemoeyenis niet tot stand kan komen.

De raad is van mening dat er een taak is weggelegd voor de overheid bij het realiseren en beheren van een breed recreatieaanbod. Door het sterk dynamische karakter van onze samenleving verandert er het nodige in vraag en aanbod op het terrein van de recreatie. Vanwege die grote dynamiek en de maatschappelijke en ruimtelijke consequenties ervan is het onverstandig om de afstemming van vraag en aanbod uitsluitend aan de markt over het laten. Er zal ook een recreatie-aanbod beschikbaar moeten blijven dat voorziet in de behoefte van een breed publiek, gebaseerd op de geformuleerde uitgangspunten: beschikbaarheid, bereikbaarheid en toegankelijkheid. Alleen de overheid kan een dergelijk aanbod (vroeger aangeduid als 'recreatie ten algemene nutte') realiseren of faciliteren.

Volgens de raad heeft de overheid tot taak om bij de vernieuwing van de inrichting van de ruimte rekening te houden met nieuwe ontwikkelingen. Door de inrichting van de ruimte op een bepaalde manier vorm te geven wordt niet alleen het recreatiegedrag beïnvloed, maar kunnen ook bepaalde wenselijke sociaal-economische ontwikkelingen worden bevorderd. Daar komt nog bij dat recreatie raakvlakken heeft met vele beleids-terreinen, zoals natuurbeleid, plattelandsbeleid, volkshuisvesting, ruimtelijke ordening en milieu, grote stedenbeleid, economie, sociale zaken en werkgelegenheid, onderwijs en cultuur, volksgezondheid, welzijn en

sport, en verkeer en vervoer. Dit impliceert dat het een aandachtspunt moet zijn op rijksniveau in het gehele beleid, want recreatie raakt in de praktijk het beleid van vrijwel alle andere departementen.

De raad heeft al aangegeven dat er een belangrijke rol is voor de overheid om kennis, onderwijs, onderzoek, voorlichting op het gebied van recreatie in de breedste zin van het woord beschikbaar te stellen aan kleinere ondernemers en maatschappelijke organisaties die een rol spelen bij het aanbieden van recreatievoorzieningen. Deze taak ligt in eerste instantie bij overheid, aangezien zij de enige instantie is die deze problematiek in zijn totaliteit kan overzien en kan aanpakken op een manier die recht doet aan alle participanten en betrokkenen.

Tenslotte constateert de raad een sterke onevenwichtigheid in de beschikbaarheid van recreatievoorzieningen voor verschillende doelgroepen zoals ouderen, kinderen, gehandicapten en allochtonen, en in de spreiding ervan over het land in relatie tot de spreiding van de bevolking. In de Randstad is op vrijwel alle gebieden sprake van ondervertegenwoordiging van dagrecreatiemogelijkheden, terwijl er een oververtegenwoordiging is in grote delen van het platteland. De groei van de recreatievoorzieningen blijft achter bij de groeiende behoefte aan deze voorzieningen, met name bij de bevolkingsconcentraties in de stedelijke gebieden. De gevolgen van dit tekort aan groenvoorzieningen en recreatiemogelijkheden beperken zich niet alleen tot de recreatie sec, maar leiden onder meer tot verschillen in gezondheid tussen de bewoners van steden en platteland, en tot het wegtrekken van delen van de bevolking uit de sterk verstedelijkte delen van Nederland naar meer landelijke gebieden. Dit geeft de maatschappelijke en economische reikwijdte aan van het ontbreken van de juiste recreatievoorzieningen op de juiste plaatsen. In de ogen van de raad ligt hier een typische opdracht voor de overheid.

Invullen van de rol van de overheid

De raad verwacht dat de overheid zich pro-actief opstelt en anticipeert op nieuwe ontwikkelingen, gezien het grote individuele en collectieve belang van de recreatie, en de grote wijzigingen die in het recreatiegedrag zullen optreden door demografische en sociaal-culturele veranderingen. De raad is van mening dat de taak van de overheid zich in dit proces dient te beperken tot het zorgdragen voor de aanwezigheid van de collectieve (basis)recreatievoorzieningen en van die meer op het individu gerichte voorzieningen die niet op commerciële wijze door ondernemers of door maatschappelijke organisaties kunnen worden ontwikkeld. In beleidsmatige zin dient de overheid te zorgen dat er mogelijkheden worden geschapen voor het ontwikkelen van nieuwe of aanvullende vormen van recreatie op die plaatsen waar dat mogelijk en gewenst is.

De raad is van mening dat ook in de toekomst een zeer belangrijk deel van de recreatieactiviteiten zich in de openbare ruimte zal afspelen, zowel in de stad, het buitengebied als in bos- en natuurgebieden. Inrichting en beheer van die openbare ruimte is een kerntaak van de overheid

op alle niveaus. Voor een blijvende beschikbaarheid van de openbare recreatieruimte is overheidsbemoeienis derhalve onontbeerlijk, zowel vanuit ruimtelijk oogpunt als vanuit maatschappelijke, economische en sectorale betrokkenheid.

Hierbij is vanzelfsprekend een heldere taakverdeling tussen de overheden nodig: het rijk moet kaders stellen, kennis vergroten en regelingen integreren, de provincies moeten regisseren en de (samenwerkende) gemeenten moeten uitvoeren. Omdat zowel recreatiebehoefte als -voorzieningen de grenzen van provincies en gemeenten overschrijden, vindt de raad dat de rol van de recreatieschappen opnieuw bekeken moet worden. In het verleden hebben deze gemeentelijke samenwerkingsvormen er blijk van gegeven (basis)recreatievoorzieningen uitstekend te kunnen aanleggen. De raad is ervan overtuigd dat recreatieschappen in deze tijd een nieuwe rol kunnen spelen door binnen een provincie gezamenlijk te opereren op het gebied van beheer, onderhoud en vernieuwing van het aanbod.

Als voorbeeld denkt de raad hierbij aan de wijze waarop in een aantal provincies deze taak wordt uitgevoerd door een gemeenschappelijke dienst die zorg draagt voor de bestuurlijke ondersteuning en voor de uitvoering in de vorm van planning, aanleg, inrichting, beheer, onderhoud en toezicht. Hier liggen ook voor andere provincies goede mogelijkheden voor kostenbesparing, professionalisering en efficiencyverbetering.

De marktsector

De overheid is echter niet de enige speler op dit veld. Er moet worden gestreefd naar de meest zinvolle en effectieve taakverdeling tussen overheid en markt. De raad constateert dat binnen de marktsector aan de ene kant de tendens zichtbaar is dat grotere bedrijven steeds meer onderdeel worden van breed georiënteerde internationale bedrijven, en dat er aan de andere kant veel kleine zelfstandige ondernemers opereren die slecht georganiseerd zijn en niet altijd optimaal geïnformeerd zijn over de veranderingen aan de vraagzijde en de mogelijkheden aan de aanbodzijde. Voortdurende professionalisering aan de aanbodzijde is strikt noodzakelijk om te kunnen inspelen op de dynamiek bij de gebruikers en op de innovaties in technische zin. Veel kleine ondernemingen lijken daartoe op eigen kracht niet in staat. Hier kan de overheid ondersteuning bieden door kennis en onderzoek beschikbaar te stellen, voorlichting te geven en via het onderwijs te zorgen voor vernieuwingen binnen de recreatiesector.

Ook kan de overheid een bijdrage leveren wanneer zij de eigen interne verkokering opheft door recreatie en toerisme onder één noemer te brengen. Juist ook vanuit het bedrijfsleven gezien, is het onderscheid tussen recreatie en toerisme niet meer actueel. Aansturing via beleid en geldstromen vanuit meerdere ministeries – zonder dat daarbij optimale afstemming plaatsvindt – leidt tot onduidelijkheid voor de marktsector. Voor een optimale benutting van het beschikbare potentieel is het ook nodig dat de relaties met aanverwante beleidsterreinen beter in beeld worden gebracht. In het bijzonder geldt dat voor het in samenhang ontwikkelen van de land- en waterrecreatie in een breed gebiedsgericht en regionaal op elkaar afgestemd aanbod.

Voor het bedrijfsleven ligt er ook een taak op het gebied van behoud en verbetering van milieu, natuur en natuurlijke omgeving. Juist het recreatieve bedrijfsleven is gebaat bij een omgeving met een goede natuurlijke uitstraling: de kip met de gouden eieren, zoals de sector zelf altijd zegt. Op het gebied van verbetering van het milieu en beheren en verbeteren van de natuur is er voor het bedrijfsleven een belangrijke inspanning weggelegd. Die taak kan alleen met succes worden aangepakt als de hele bedrijfstak – samen met de overheid en de natuurbeherende instanties – op dit punt de handen ineenslaat en op basis van gemeenschappelijke uitgangspunten deze problematiek aanpakt. Een voorbeeld van dergelijke positieve samenwerking is de milieubarometer, die wordt toegekend aan bedrijven die op een juiste wijze met het milieu (in de breedste zin van het woord) weten om te gaan.

Professionele kaders in recreatiesector nodig

De raad heeft bij het Reconstructieproces in Oost- en Zuid-Nederland geconstateerd dat het voor de organisaties vanuit de recreatiesector moeilijk was om een voldoende inbreng te kunnen leveren. Datzelfde is ook geconstateerd bij de landinrichtingsprojecten in ons land. Dan blijkt dat de recreatiewereld qua organisatie en kader te klein is om in deze omvangrijke processen een volwaardige rol te kunnen spelen naast de vertegenwoordigers van de landbouw of de natuurbescherming. De raad is van mening dat ook de recreatiesector moet kunnen beschikken over volwaardige en voldoende vertegenwoordigers om de stem van deze sector in de volle breedte te kunnen laten horen. Zo moeten zowel grote en kleine ondernemers als maatschappelijke organisaties en recreantengroepen kunnen beschikken over professionele vertegenwoordigers. De raad is van mening dat de recreatiesector zelf zal moeten investeren in een professioneel vertegenwoordigingskader, zoals de landbouw- en de natuurbeschermingsorganisaties dat ook hebben. Alleen op deze wijze is het voor de recreatiesector zelf mogelijk in overlegsituaties uit te groeien tot de volwaardige partij die men wenst te zijn.

De maatschappelijke organisaties

Maatschappelijke organisaties streven over het algemeen ideële doelen na zoals integratie, participatie, volksgezondheid of natuurbeleving. Recreatie kan sterk bijdragen aan het realiseren van deze doelen. Daarom is er al van oudsher een grote betrokkenheid van diverse organisaties bij de ontwikkeling van recreatie en recreatievoorzieningen en bij de belangenbehartiging van recreanten.

Recreatie is in veel gevallen begonnen in verenigingsverband: de wandelgroepen uit het begin van de 20e eeuw kunnen hier als voorbeeld genoemd worden. Juist het vanuit een ideële achtergrond samenbinden van beoefenaren van eenzelfde recreatie-activiteit is één van de beweegredenen geweest om dergelijke verenigingen op te zetten en in stand te houden. Zo zijn de eerste kampeerterreinen in ons land opgezet door de AJC om de arbeiders(kinderen) uit de steden de gelegenheid te geven een korte periode in het gezonde buitengebied door te brengen. En zo

beoogde het NIVON het bijbrengen van kennis van de natuur aan de stadbewoners door hen erop uit te laten gaan en te laten overnachten in groepsgebouwen. En natuurlijk is de huidige ANWB voortgekomen uit de wielrijdersbond die de belangen van de fietsers rond 1880 ging behartigen. Veel van deze organisaties hebben zich over een lange periode op grond van de oorspronkelijke doelstelling kunnen handhaven en worden nog heden als volwaardige gesprekspartners gezien door overheid en bedrijfsleven.

Daarnaast zijn er vele andere maatschappelijke organisaties die van een latere datum stammen, maar die ook op één of andere wijze de beoefenaren van een bepaalde recreatieactiviteit bundelen. Hierbij valt te denken aan het Fietsplatform, het Wandelplatform, de organisaties van kamperen bij de boer, de verbonden van motorrijders, paardensporters, watersporters, sportvissers en dergelijke. Ook deze organisaties zijn voor overheid en bedrijfsleven de gesprekspartner als het om deze specifieke recreatiebelangen gaat.

De raad is van mening dat deze organisaties door het bundelen van vragen en behoeften van de deelnemers reeds voldoende legitimatie hebben om voor de overheid als gesprekspartner te kunnen dienen. Niet alleen bij het opstellen en uitwerken van het algemene beleid, maar juist ook in concrete gevallen waarbij kennis van de recreatiesector onontbeerlijk is. De raad denkt hierbij aan het Reconstructieproces en aan de verschillende landinrichtingsplannen.

Op een kampeerterrein staan niet alleen meer traditionele stacaravans...

...het bedrijfsleven speelt ook in op de avontuurlijke wensen van het publiek

8 Conclusies en aanbevelingen

Recreatie wordt beschouwd als één van de vier hoofdfuncties van de menselijke activiteiten, wonen, werken, verkeer en recreatie. Daarom vindt de raad, dat recreatiemogelijkheden niet alleen op zoveel mogelijk plaatsen aanwezig moeten zijn, maar dat deze ook goed bereikbaar en toegankelijk dienen te zijn voor iedere Nederlander en bezoeker vanuit het buitenland. Daarnaast vindt de raad het aspect kwaliteit van belang, omdat hier de laatste schakel ligt naar de gebruiker.

De raad is van mening dat het beleid gericht moet zijn op beschikbaarheid, bereikbaarheid, toegankelijkheid en kwaliteit van alle recreatiemogelijkheden. Ook in de uitvoering van het beleid moeten deze uitgangspunten centraal staan.

8.1 Algemene conclusies en aanbevelingen

Recreatie terug op de politieke agenda

Recreatie is, naast wonen, werken en verkeer, een basisvoorwaarde voor het goed kunnen functioneren van de mens als individu en als onderdeel van de samenleving. In de Grondwet is daarom opgenomen dat 'de overheid voorwaarden schept voor maatschappelijke en culturele ont-plooiing en voor vrijetijdsbesteding'. De raad is van mening dat dit onder meer betekent dat gezorgd moet worden voor voldoende mogelijkheden voor openlucht recreatie die ook voor iedereen beschikbaar, bereikbaar en toegankelijk moeten zijn. Bovendien moet de kwaliteit van het aanbod aansluiten bij de behoefte.

De raad constateert dat met name het Rijk de afgelopen jaren het beleids-terrein recreatie heeft verwaarloosd. In diezelfde decennia hebben zich veranderingen voltrokken in de maatschappij die grote invloed hebben op de wijze van recreëren en op de vraag naar recreatiemogelijkheden. De raad vindt dat recreatie zich heeft ontwikkeld tot een sector die zowel maatschappelijk, sociaal-cultureel als economisch belangrijk is. Het gaat er nú om ook de kwalitatieve aspecten de nodige aandacht te geven, mede in verband met de aantrekkelijkheid van Nederland voor het inkomend toerisme.

De mogelijkheden om te recreëren worden door verschillende partijen gerealiseerd, zoals overheden, bedrijfsleven, verenigingen en organisaties. Hiervoor moeten zij de ruimte krijgen. Daarvoor moet in de eerste plaats de rijksoverheid zorgen door voor de recreatie een beleid te formuleren met daaraan gekoppeld kaders en randvoorwaarden, bijvoorbeeld ten aanzien van ruimtelijke ordening, financiële middelen, oppervlakte en infrastructuur. Vervolgens zorgen de provincies voor regionale regie en samenwerking, waarna gemeenten, bedrijfsleven, waterschappen en maatschappelijke organisaties zorgen voor daadwerkelijke uitvoering, beheer en activiteiten.

De raad is van mening dat recreatie terug moet op de politieke agenda. Dat kan worden bereikt doordat de minister van LNV recreatie een sterke plaats geeft in de Agenda Vitaal Platteland en de Nota Ruimte. Deze nota's moeten prikkelende uitdagingen in zich dragen voor de andere overheden, het recreatie-bedrijfsleven en de maatschappelijke organisaties die het beleid verder handen en voeten geven en het in de praktijk uitvoeren.

Recreatie en toerisme onder één noemer

Recreatie is een beleidsterrein dat volwaardig tot de beleidspportefeuille van de overheid dient te behoren. Bovendien is recreatie niet een op zichzelf staande sector, maar dermate breed opgebouwd dat er allerlei dwarsverbanden en overlappingen zijn met de beleidsterreinen van vrijwel alle ministeries, zoals sport, cultuur, natuur, gezondheid en welzijn. De raad vindt het van groot belang dat het beleid op het gebied van recreatie in dit brede kader wordt gezien en ontwikkeld, maar wil niet zover gaan dat er sprake moet zijn van een allesomvattend vrijetijdsbeleid. *De raad constateert dat recreatie raakvlakken heeft met het beleid van vrijwel alle andere departementen. De raad is van mening dat op rijksniveau de minister van LNV de primaire verantwoordelijkheid op zich moet nemen voor alle beleidszaken inzake recreatie. Verder vindt de raad dat de beleidsterreinen recreatie en toerisme dermate nauw met elkaar verweven zijn, dat deze op rijksniveau samengevoegd moeten worden tot één beleidsterrein onder de verantwoordelijkheid van de minister van LNV.*

Wet- en regelgeving stroomlijnen

Op het gebied van wet- en regelgeving lopen de ministeries elkaar regelmatig voor de voeten. Zo zorgen negen departementen er samen met provincies en gemeenten voor, dat de horeca met ongeveer 140 verschillende – en deels onderling conflicterende – wetten en regelingen wordt geconfronteerd. Recreatie valt binnen het aandachtsveld van vrijwel alle ministeries, maar door een gebrek aan coördinatie is er nauwelijks sprake van een samenhangend beleid of een pakket van onderling op elkaar afgestemde maatregelen.

De raad stelt daarom voor om, net als bij de landbouw gebeurt, ook voor dit beleidsterrein nauwkeurig te bekijken of al deze wetten en regels nog wel nodig zijn in het licht van het huidige kabinetsstreven naar vermindering van de regeldruk als totaal. Verder verwacht de raad dat een eenduidige, afgewogen en voor de sector heldere regelgeving kan worden bereikt als de minister van LNV de primaire verantwoordelijkheid op zich neemt bij alle beleidszaken ten aanzien van recreatie.

Wettelijk kader herzien

De minister van LNV heeft aangekondigd de Wet op de Openluchtrecreatie te willen intrekken.

De raad ondersteunt dit voornemen, maar adviseert om de zaken die deze wet nu regelt voor de toekomst zeker te stellen: een helder regime voor de verschillende soorten kampeerplaatsen, een goede rechtspositie voor de langkampeerder en heldere voorschriften op het gebied van gezondheid, hygiëne en veiligheid. De raad is van oordeel dat de voorschriften voor de verschillende kampeerplaatsen binnen de Wet op de Ruimtelijke Ordening kunnen worden geregeld. Het verdient aanbeveling dat de VNG daarbij algemeen geldende modellen voor de gemeenten formuleert. De rechtspositie van de langkampeerder dient via de wettelijke consumentenbescherming te worden geregeld, terwijl de regels ten aanzien van gezondheid, hygiëne en veiligheid door andere wettelijke kaders moeten worden overgenomen.

Aanbod afstemmen op de nieuwe vraag

De samenstelling van de bevolking zal de komende decennia grote wijzigingen ondergaan. Er komen beduidend meer ouderen en ook het aantal allochtonen zal sterk groeien. Voor de recreatie betekent dit dat er een heel anders samengestelde bevolking komt, die gebruik zal willen maken van op haar voorkeuren afgestemde recreatiemogelijkheden en -voorzieningen. In de huidige praktijk ziet de raad bij de commerciële aanbieders veelal een op de koopkrachtige jeugd afgestemd pakket, terwijl voor de ouderen meestal alleen nog maar het (publieke) traditionele recreatieaanbod voorhanden is. Ook signaleert de raad een tekort aan recreatiemogelijkheden die ook geschikt zijn voor kinderen en gehandicapten. Behalve voor de overheid ligt hier ook een taak voor de marktsector.

De raad signaleert dat het huidige recreatieaanbod onvoldoende is afgestemd op de huidige en toekomstige vraag. Er is te weinig aanbod van groene recreatieruimte in de grote(re) steden voor de daar wonende (allochtone) bevolking. Ook is er te weinig specifiek aanbod dat is afgestemd op gehandicapten en kinderen, en de steeds groter wordende groep ouderen. Hier ligt volgens de raad een taak voor zowel overheid, marktsector als maatschappelijke organisaties om een meer toegesneden aanbod te realiseren of te faciliteren.

Kennis, onderwijs en onderzoek

De raad constateert dat er nog veel behoefte is aan kennis, onderwijs, onderzoek en voorlichting ten aanzien van recreatie in de breedste zin van het woord bij ondernemers en maatschappelijke organisaties. Deze taak ligt voor een belangrijk deel op het terrein van de overheid, aangezien zij de enige instantie is die dit veld in zijn totaliteit kan overzien en kan aanpakken op een manier die recht doet aan alle participanten en betrokkenen. De betrokken kennisinstellingen, onderwijsinstellingen en voorlichtingsinstanties zullen de overheid hierbij moeten ondersteunen, maar het zal een zware taak zijn om deze taak goed uit te voeren.

Eén van de eerste thema's die de raad wil aanbevelen voor diepgaand onderzoek is welke gevolgen de klimaatverandering zal hebben voor de wijze waarop de recreatie zich in ons land zal ontwikkelen. Welke invloed heeft de verandering in klimaat op de deelname aan de verschillende vormen van recreatie, de mate waarin we zelf nog op reis gaan naar het buitenland en de mate waarin wij bezoekers uit het buitenland krijgen, de wijze waarop accommodaties moeten worden aangepast of opnieuw ontwikkeld, en dergelijke.

Meer inkomend toerisme stimuleren

Nederland zal er alles aan moeten doen om het aantal inkomende toeristen de komende jaren te laten toenemen. De raad ziet twee mogelijkheden om dit te bevorderen.

De raad vindt dat het recreatieve aanbod meer moeten aansluiten op de wensen van de Nederlandse en buitenlandse consument. Dit betekent dat de aanbieders (overheid en markt) actief moeten reageren op nieuwe trends en ontwikkelingen om de gasten uit binnen- en buitenland een actueel aanbod te kunnen presenteren.

Ook vindt de raad dat we ons land op een andere manier moeten promoten.

De keuze voor vakantie of dagtocht wordt vandaag de dag vooral bepaald door het gevoel dat de recreant heeft bij een regio, bij een gebied. Pas daarna wordt de keuze verfijnd naar plaats, accommodatie of activiteit. Daarop zal ingespeeld moeten worden door Nederland in samenhangende regio's te gaan vermarkten; regio's die naast een interne samenhang ook een duidelijke afwisseling kennen die de kiezende recreant zal aanspreken. Daarbij denkt de raad aan het aanbieden van arrangementen binnen de regio en het zorgen voor een ruim ketenaanbod binnen diezelfde regio. Hier ligt een taak voor provincies, samenwerkende bedrijven en maatschappelijke organisaties om dergelijke aansprekende gebieden te ontwikkelen en daar een goed promotiebeleid op toe te passen.

8.2 Dagrecreatie

8.2.1 Beschikbaarheid

Ruimtelijke mogelijkheden voor dagrecreatie

In de oorspronkelijk voor de Vijfde Nota opgestelde behoefteramingen is aangegeven dat er in de periode tot 2030 behoefte is aan 117.000 hectare extra voor dagrecreatie in de vorm van parken, plantsoenen, volkstuinten en mogelijkheden voor dagrecreatief gebruik en medegebruik rond de steden en in de natuur. Hierdoor kan het areaal de komende dertig jaar groeien van 40.000 naar 160.000 hectare. Daarbij gaat het overigens lang niet alleen om exclusieve recreatieruimte; dagrecreatieve voorzieningen zullen voor het grootste deel moeten worden gecombineerd met ruimte voor water, natuur en landbouw.

De raad onderschrijft dat er de komende periode ruimtelijke ontwikkelingsmogelijkheden voor de dagrecreatie moeten zijn, maar constateert dat het in nota's aangeven van de ruimtelijke ontwikkelingsmogelijkheden in de praktijk niet altijd leidt tot realisering. Daarom zou het Milieu- en Natuurplanbureau gevraagd moeten worden bij het jaarlijks monitoren van de wijze waarop de EHS en andere natuurgebieden gestalte krijgen, ook aandacht te besteden aan de realisering van dagrecreatiegebieden.

Meer mogelijkheden voor dagrecreatie binnen de stad

De raad constateert dat in het huidige beleid rond dagrecreatie voornamelijk gedacht wordt aan ruimtelijke mogelijkheden in het groen om de stad, in het agrarisch cultuurlandschap en in de natuur. De raad constateert evenwel dat er in de komende decennia op het gebied van dagrecreatie grote veranderingen zullen optreden in de grote steden. De stedelijke bevolking trekt steeds minder vaak naar 'buiten', maar vindt in de stad zelf de mogelijkheden voor recreatieve activiteiten als winkelen ('funshoppen'), flaneren en wandelen, bezoeken van het park, fietsen, sportvissen en andere activiteiten.

Voor een deel komt dit omdat er in de grote steden sprake zal zijn van een geheel andere samenstelling van de bevolking dan nu het geval is. Het aandeel allochtone bewoners zal steeds verder toenemen, wat grote gevolgen zal hebben voor de wijze waarop recreatie in de steden zal plaatsvinden. Momenteel ziet de raad al een grote belangstelling voor de

binnenstedelijke parken en plantsoenen bij de daar aanwezige grote groepen allochtonen (met name Turken, Marokkanen, Surinamers) die deze parken graag gebruiken voor familiebijeenkomsten, barbecuefeesten en dergelijke. Dit betreft niet alleen de allochtonen van de eerste generatie, maar ook die van de tweede en derde generatie. Het binnenstedelijk groen zal in de komende decennia voor deze groepen van groot belang blijven. Maar ook bij de autochtone stadsbewoners is het recreatief gebruik van de stad en het binnenstedelijk groen toegenomen.

De raad onderkent dat het realiseren van meer en nieuw groen (parken, plantsoenen) in bestaande oudere woonwijken en in de nieuwe woningbouwlocaties ertoe zal leiden dat er meer nieuwbouw aan de rand van de steden gepleegd moet worden, waardoor de stad verder het landelijk gebied inschuift. Dit lijkt de raad evenwel beter dan achteraf in datzelfde landelijke gebied groenvoorzieningen te moeten aanbrengen die in de praktijk te ver van de stad liggen en mede daardoor minder goed bereikbaar zijn. Daarom stelt de raad voor het 'inbreien' van steden en dorpen te staken en ervoor te zorgen dat er binnen de steden weer groen voor rood komt in plaats van omgekeerd.

De raad dringt er bij de ministers van LNV en VROM en provincies en gemeenten op aan om zich meer dan tot nu toe te richten op behoud van bestaand groen en realisatie van nieuw groen in de steden, en dan met name in die buurten en wijken waar de bevolkingsgroepen wonen die daar het meeste gebruik van maken.

Zorg op andere manier voor groen in de Randstad

In grote delen van het land, met name in het Westen, voelt de bevolking het ontbreken van bos en natuurgebied in de buurt van de stad als een groot gemis, blijkt uit onderzoeken van onder meer Alterra. Juist voor de bewoners van deze sterk verstedelijkte gebieden vormen groen en natuur een belangrijk element in de recreatieve beleving van het landschap buiten de stad. Reeds vele tientallen jaren is er sprake van aanleg van de Randstadgroenstructuur in het Westen van ons land, maar tot heden is de realisering hiervan duidelijk achtergebleven bij de doelstellingen. Dit vereist een andere aanpak van de realisering van natuurgebieden dan tot dusverre gebruikelijk is.

De raad beveelt aan om de (natuur)gebieden voor de Randstadgroenstructuur niet alleen door aankoop, maar ook door inzet van particuliere natuurbeheerders en agrarisch natuurbeheer te realiseren om zo snel mogelijk tegemoet te komen aan de vraag naar recreatiemogelijkheden in dichtbevolkte gebieden. Het Milieu- en Natuurplanbureau zou gevraagd moeten worden bij het jaarlijks monitoren van de wijze waarop de EHS en andere natuurgebieden gestalte krijgen, ook aandacht te besteden aan de realisering van dagrecreatiegebieden.

8.2.2 Bereikbaarheid

Maak groen om de stad vanuit de stad aantrekkelijk bereikbaar

Vanuit de steden is het groen om de stad in veel gevallen niet al te gemakkelijk bereikbaar. Dat leidt ertoe dat de stadsbewoners in de stad zelf gaan recreëren of (al dan niet met de fiets achterop) per auto de stad ontvluchten naar de natuurgebieden, het strand of de duinen. Om het groen rond de steden beter bereikbaar te maken moet er een ontsluiting komen die al in de stad zelf begint.

Daarom pleit de raad ervoor dat gemeenten bij stedenbouwkundige plannen deze recreatieve mogelijkheden voor wandel- en fietspaden integraal in het plan opnemen. Dat is natuurlijk het gemakkelijkst te realiseren bij nieuwbouwplannen of vernieuwbouwplannen, maar de raad dringt erop aan om ook in andere gevallen te proberen deze 'langzame' infrastructuur een plaats in en rond de stad te geven.

Maak het agrariërs makkelijker om op de recreatieve trend in te spelen

De agrarische sector probeert steeds vaker om in het kader van de verbrede landbouw en plattelandsontwikkeling recreatieve activiteiten te ontwikkelen. Veel boeren hebben dit voornemen reeds in de praktijk gebracht, vele anderen onderzoeken momenteel of er mogelijkheden zijn op dit gebied of zijn al in de fase van het uitwerken van plannen en voorstellen. Regelmatig blijkt het echter voor agrariërs erg moeilijk te zijn om deze plannen ook daadwerkelijk te realiseren, omdat zij aanlopen tegen (planlogische) beperkingen of merken dat gemeenten de ruimte, die er wel is, niet durven te gebruiken. Ook blijken veel ambtenaren niet op de hoogte van de wet- en regelgeving op dit gebied en werken veel wetten en regelingen elkaar in de praktijk tegen. De raad vindt dit een zorgelijke situatie, vooral nu een tweede of derde inkomensbron voor boeren in de vorm van recreatieve activiteit ertoe kan bijdragen dat het agrarisch bedrijf met de bijbehorende beheersfunctie van het landelijk gebied kan blijven functioneren.

De raad is van mening dat er in de eerste plaats moet worden gezorgd voor onderlinge afstemming van de wet- en regelgeving op dit punt. Daarnaast moeten de betrokken ambtenaren meer mogelijkheden krijgen om boeren te helpen bij het realiseren van de verbrede landbouw, bijvoorbeeld door het aanbieden van cursussen. Het verdient aanbeveling aanvragen van boeren te (laten) behandelen in regionaal verband, waardoor niet elke gemeente deze kennis in huis hoeft te hebben.

De raad vindt dat vanuit de agrarische sector gericht moet worden geprobeerd de toegankelijkheid van het landelijk gebied voor fietser, wandelaar en ruiter te verbeteren.

Meer vormen van recreatie in natuurgebieden

Het recreatief bezoek aan bos en natuurgebieden blijft al vele jaren redelijk constant, waarbij wandelen en fietsen de hoofdactiviteiten zijn. Zij worden voornamelijk beoefend door ouderen. De raad is van mening dat dagrecreatieruimten over een hoge basiskwaliteit moeten beschikken.

Een deel van deze terreinen moet daarbij zo worden ingericht dat door aanpassingen snel kan worden ingespeeld op de veranderende behoefte van de recreant. Daarnaast moet er in ons land ruimte zijn en blijven voor terreinen met het 'traditionele' aanbod van rust, ruimte en stilte.

Om ook in de toekomst voldoende recreatief bezoek aan natuurgebieden te realiseren, moet worden gezorgd dat ook jongeren en allochtonen deze gebieden gaan bezoeken. De raad is van mening dat juist deze doelgroepen op een aansprekende manier naar bos- en natuurgebieden moeten worden getrokken. De raad ziet goede mogelijkheden door het breder aanbieden van nieuwe, meer op het individu gerichte recreatievormen zoals GPS-wandelen, laarzenpaden, speelbossen en struinen. Maar ook wordt gedacht aan het beter ontsluiten van natuurgebieden voor de kleine watersport, zoals kanoën en roeien. Deze vormen van recreatie dragen tevens bij aan versteviging van het draagvlak voor de natuur.

De raad is er groot voorstander van dat binnen ecologische randvoorwaarden de mogelijkheden voor deze – en nog te ontwikkelen – nieuwe vormen van recreatie in bos- en natuurgebieden de komende jaren voortvarend worden uitgebreid.

De raad heeft met instemming kennis genomen van de reeks maatregelen ter verbetering van de toegankelijkheid van het landelijk gebied in de Begroting van LNV voor 2004, Memorie van Toelichting paragraaf 01.15. *De raad bepleit in aansluiting hierop een hechtere samenwerking tussen de terreinbeherende natuurorganisaties onderling en met particuliere grondeigenaren om ruimte te bieden aan landelijke netwerken voor wandelaars en fietsers. Hierbij kan gebruik worden gemaakt van de deskundigheid van de ANWB.*

Voorkom inperken van bestaande recreatiemogelijkheden

De raad heeft geconstateerd dat regelmatig bestaande kruisingen van fiets-, wandel- en ruiterroutes met wegen en spoorwegen worden afgesloten. Daardoor worden de zorgvuldig opgebouwde routestructuren voor deze recreatiemogelijkheden beperkt, omdat wandelaars, fietsers en ruiters soms omwegen van vele kilometers moeten maken om een route te kunnen voortzetten. Ook wordt door het opwerpen van deze barrières een scheiding aangebracht tussen samenhangende natuur- en recreatiegebieden, hetgeen de recreatieve mogelijkheden van de burger sterk beknoot.

De raad is van mening dat beheerders van grootschalige infrastructuur zorgvuldiger moeten kijken in hoeverre hun plannen om overwegen en kruisingen af te sluiten voor langzaam verkeer bestaande routestructuren doorkruisen. Ook moeten de vertegenwoordigers van de betrokken organisaties nauwer bij de plannen betrokken worden.

Stel regionale plannen voor oeverrecreatie op

De raad constateert dat oevers van veel kleine en grote waterwegen en waterpartijen in ons land onbenut blijven door dagrecreanten, omdat ze niet of moeilijk bereikbaar of toegankelijk zijn. Omdat deze oevers vaak dicht bij de stad of bij andere recreatiemogelijkheden gelegen zijn, bieden zij goede mogelijkheden voor zonnen, zwemmen en sportvissen.

Verder zijn er veel verschillende regelingen, verordeningen en verboden, waardoor er onduidelijkheid is rond de toegang en het gebruik van groot en klein recreatiewater en de oevers ervan.

De raad dringt er bij de ministers van LNV en V&W op aan de provincies te stimuleren om regionale beleidsvisies te ontwikkelen voor oevers van waterwegen en waterpartijen. Hierdoor kunnen er meer mogelijkheden komen voor onder meer zonnen, zwemmen en sportvissen. Deze beleidsvisies moeten niet alleen een toekomstperspectief bieden voor deze recreatieactiviteiten, maar ook aangeven hoe daadwerkelijke uitvoering van het beleid kan worden gefinancierd. Ook zou hierin duidelijkheid verschaft moeten worden over gebruik en toegankelijkheid van waterlopen en oevers. Een uniformering daarvan op vrijwillige basis, zoals dat ook bij de EHS het geval is, is gewenst.

Meer geld 'uit Europa halen'

In de periode van 2002 tot 2006 zijn (Europese) gelden beschikbaar voor de versterking van het landelijk gebied in het kader van het Plattelandsontwikkelingsprogramma (POP). De veranderingen binnen het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid bieden de mogelijkheid aan veel boeren om via plattelandsontwikkeling in te spelen op de recreatieve mogelijkheden van het agrarisch gebied. Binnen het nieuwe beleid wordt het 'versterken van recreatie en toerisme' expliciet als één van de doelstellingen genoemd. Uit onderzoek blijkt dat onvoldoende van deze Europese regelingen gebruik wordt gemaakt, met name door het ontbreken van specifieke kennis hieromtrent bij bedrijfsleven en gemeenten.

De raad vraagt aan de minister van LNV om via het regiebureau POP provincies, gemeenten en bedrijfsleven op de beschikbare mogelijkheden te wijzen en het gebruik van deze regelingen te stimuleren. Hierdoor zullen veel agrariërs beter kunnen inspelen op de recreatieve behoeften die er liggen.

8.2.3 Toegankelijkheid

Nieuwe kansen recreatieschappen

De raad vindt dat de rol van de recreatieschappen opnieuw bekeken moet worden. In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw hebben deze gemeentelijke samenwerkingsvormen uitstekende (basis)recreatievoorzieningen kunnen aanleggen. Er is nu sprake van een andere situatie dan toen, want door herindeling is in veel gevallen de schaal der gemeenten vergroot.

De raad is er evenwel van overtuigd dat recreatieschappen in deze tijd een nieuwe rol kunnen spelen door binnen een provincie gezamenlijk te opereren op het gebied van beheer, onderhoud en vernieuwing van het aanbod.

Als voorbeeld denkt de raad hierbij aan de wijze waarop onder meer in een aantal provincies deze taak wordt uitgevoerd door een gemeenschappelijke dienst die zorg draagt voor de bestuurlijke ondersteuning en voor de uitvoering in de vorm van planning, aanleg, inrichting, beheer, onderhoud en toezicht. Hier liggen ook voor andere provincies goede mogelijkheden voor kostenbesparing, professionalisering en efficiencyverbetering.

8.2.4 Kwaliteit

Meer en ander groen rondom de stad

De inrichting van de grote dagrecreatiegebieden rondom de steden is de afgelopen jaren nauwelijks gewijzigd, terwijl de wensen van de recreant wel degelijk zijn veranderd. Diezelfde gebieden kosten veel geld in de sfeer van beheer en onderhoud. En met name in de buurt van grote steden kan daaraan worden toegevoegd dat in veel dagrecreatiegebieden steeds meer delicten en ongewenste activiteiten plaatsvinden, zoals dumpen van afval en drugshandel.

De raad heeft geconstateerd dat recreatieschappen in bepaalde gevallen wel proberen in te spelen op nieuwe ontwikkelingen en trends, maar daarbij meestal afhankelijk zijn van particuliere investeerders. Om de mogelijkheden voor recreatief gebruik in deze gebieden rond de stad te verbeteren, is een goede samenwerking tussen 'stad en ommeland' nodig. Dan kan ervoor gezorgd worden dat het recreatiegebied ontdaan wordt van de niet gewenste activiteiten (samenwerking politiediensten), dat het goed verbonden is met de langzame groene stedelijke infrastructuur en dat de inrichting van het gebied zelf is afgestemd op de wensen van de omwonenden en complementair is aan het aanbod binnen de stad.

8.3 Verblijfsrecreatie

Verdeel uitbreidingsruimte verblijfsrecreatie anders

In de behoeftebepalingen voor de Vijfde Nota is aangegeven dat er de komende dertig jaar ongeveer 15.000 hectare extra nodig voor de verblijfsrecreatie. Dit komt voornamelijk doordat de kampeeders op de standplaats meer ruimte en luxe eisen, waardoor voor eenzelfde aantal in de toekomst duidelijk meer hectares zullen nodig zijn. Ook is ruimte nodig voor uitbreiding van het aantal verblijfsrecreatieterreinen.

De raad kan instemmen met deze aangegeven ruimtelijke ontwikkelingsmogelijkheden voor de komende periode tot 2030.

De raad vindt het opmerkelijk dat in deze behoeftebepaling een groot gedeelte (zo'n 5.000 hectare) van deze uitbreidingsmogelijkheid aan West-Nederland wordt toebedeeld. Gezien de zeer hoge grondprijzen acht de raad de kans zeer gering dat deze 5.000 hectare ook daadwerkelijk in het Westen gerealiseerd zullen worden.

De raad pleit ervoor om ook in de komende ruimtelijke nota's de eerder aangegeven uitbreidingsruimte van 15.000 ha over te nemen, maar daarbij een meer flexibele ruimtelijke verdeling over ons land te hanteren dan tot nu toe het geval is geweest.

Permanent wonen in recreatiebungalows

De laatste tijd is veel ophef ontstaan over het permanent bewonen van recreatiewoningen in ons land. Aan de ene kant is er een uitspraak van de Raad van State, die heeft gesteld dat er niet permanent gewoond mag worden in recreatiebungalows of tweede woningen. Aan de andere kant is er een brief van de minister van VROM die permanente bewoning in een aantal gevallen wil toestaan en de regie hieromtrent wil overlaten aan de gemeenten. Voor een bestemmingswijziging van recreatie naar

wonen komen volgens de minister van VROM recreatiecomplexen in aanmerking die:

- op 31 oktober 2003 voor een groot deel onrechtmatig werden bewoond;
- niet zijn gelegen in de Ecologische Hoofdstructuur, in gebieden die vallen onder de Vogel- en Habitatrichtlijn, de Natuurbeschermingswet, in Bufferzones en de in de Nota Ruimte nader te bepalen (delen van) Nationale Landschappen;
- waarvan de woningen voldoen aan de eisen van het Bouwbesluit en waarvan bewoning niet in strijd is met de milieuwetgeving;
- thans niet bedrijfsmatig worden geëxploiteerd.

Hierbij tekent de minister aan dat het niet de bedoeling is dat bij een bestemmingswijziging de eventuele recreatiefunctie van het betreffende gebied in gevaar komt, dan wel dat er een nieuwe behoefte aan recreatiewoningen in hetzelfde gebied ontstaat.

De raad heeft in 2000 aan dit onderwerp aandacht besteed in het advies over de Ontwerpnota Wonen. De raad was en is van mening dat het al dan niet toestaan van permanente bewoning afhankelijk is van de situatie ter plaatse. Daarom kan de raad voor het merendeel instemmen met de voorstellen van de minister van VROM, maar wil de raad de gemeenten bij het maken van de afweging tussen recreatief gebruik en permanent bewonen van recreatiebungalows de volgende overwegingen meegeven:

- als bungalows staan op een plek waar de plaatselijke situatie het toelaat ze vrij te geven voor permanente woonbestemming, moet de bestemming worden gewijzigd en moeten de consequenties worden bezien voor zaken als ruimte, voorzieningen en vervangend recreatief aanbod;
- als bungalows geheel nieuw worden gebouwd, dient er geen onderscheid te zijn met eerste woningen en dienen alle woningen qua wet- en regelgeving beoordeeld worden alsof het 'eerste' woningen waren: ze moeten passen in het ruimtelijke beleid, opgenomen zijn in het woningcontingent van de gemeente en voldoen aan de eisen van Woningwet en Bouwbesluit;
- de minister stelt als voorwaarde dat omzetten van recreatiebungalows in woonbestemming niet mag leiden tot nieuwe behoefte aan recreatiebungalows in hetzelfde gebied. De raad wijst erop dat de behoefte aan bungalows voor recreatief gebruik in ons land zo groot is, dat – als recreatiebungalows aan het recreatieve aanbod worden onttrokken door permanente bewoning – er vrijwel altijd meer 'echte' recreatiebungalows gebouwd zullen moeten worden, al zal dat misschien in een aangrenzende gemeente gebeuren. Hiermee zal in het ruimtelijk beleid (streek- en bestemmingsplannen) rekening gehouden moeten worden.

Saneren, consolideren of innoveren voor recreatieterreinen in natuurgebieden

Een groot deel van de kampeerterreinen, bungalowparken en jachthavens ligt in de gebieden die vallen onder de Vogelrichtlijn en Habitatrichtlijn, dus dikwijls in de Ecologische Hoofdstructuur. Daardoor onderkennen ondernemers in veel gevallen beperkingen bij pogingen om het

bedrijf uit te breiden of aan de ontwikkelende markt aan te passen. De raad is van mening dat hier niet alleen beperkingen liggen voor de sector, maar ook duidelijke kansen. In de eerste plaats kan een bedrijf dat ligt in een gebied dat een dergelijke positieve kwalificatie heeft gekregen, door goede vermarkting het publiek trekken dat een dergelijke omgeving op prijs stelt. In de tweede plaats is het ondernemers bekend dat de ligging in deze gebieden bepaalde beperkingen oplevert. Wanneer ze een goed bedrijfsbeleid voeren, houden ze hiermee rekening bij hun plannen, waardoor deze beperkingen niet 'ineens' leiden tot problemen bij de bedrijfsvoering. Juist van recreatieondernemers mag verwacht worden dat zij de kwaliteiten van de omgeving waarderen en een plaats geven in het bedrijfsplan.

Voor recreatiebedrijven die in of nabij deze natuurbeschermingsgebieden liggen, zal de keuze voor de toekomst dikwijls liggen tussen de mogelijkheden 'saneren, consolideren en innoveren', waarbij de keuzemogelijkheden per gebied of bedrijf door de overheid, in veel gevallen de provincie, in het beleid moeten worden aangegeven.

8.4 Watersport

Recreatievaart hoort thuis in plannen Rijkswaterstaat

Bij het opstellen van wetten en plannen voor de natte waterstaatsector wordt momenteel in de meeste gevallen alleen de beroepsgoederenvaart als uitgangspunt genomen. De raad begrijpt dat deze bedrijfstak van oudsher binnen Verkeer en Waterstaat een sterke positie heeft ingenomen bij het opstellen van wetten en plannen. Inmiddels is op vele wateren de recreatietoervaart ook een belangrijke (zo niet belangrijkste) rol gaan spelen, maar dat is nog onvoldoende te merken in de beleidsplannen en regelingen van het ministerie van Verkeer en Waterstaat.

De raad dringt er bij de minister van LNV op aan om het belang van de recreatietoervaart duidelijk te maken aan de andere betrokken bewindspersonen en ervoor te zorgen dat het ministerie van LNV nadrukkelijk bij het voorbereiden van 'natte' wetten en plannen betrokken wordt.

Beleidsplannen nodig voor kleine watersport

Er zijn in ons land zeer goede ervaringen opgedaan met de BRTN (Beleidsvisie Recreatie Toervaart Nederland) voor de watersport op grotere wateren. De raad constateert dat er ook behoefte is aan dergelijke beleidsvisies voor de kleine watersport. Grote aantallen roeiers, kanoërs, sportvissers en toerschaatsers maken gebruik van de kleinere wateren in ons land, waarbij de vertakkingen zelfs tot in de steden, dorpen en woonwijken doordringen.

De toegankelijkheid en de bereikbaarheid van veel water wordt echter beperkt door stuwen, dammen, lage bruggen en verkeerd aangelegde oevers. Verder zijn er veel verschillende regelingen, verordeningen en verboden, waardoor er onduidelijkheid is rond de toegang en het gebruik van groot en klein recreatiewater en de oevers ervan.

De raad constateert dat de kleine(re) waterlopen niet optimaal recreatief benut kunnen worden door de veelheid aan regelgeving en niet op de behoefte afgestemde inrichting. De raad dringt er bij de ministers van LNV

en V&W op aan de provincies en de waterschappen te stimuleren voor deze kleinere waterlopen regionale beleidsvisies te ontwikkelen. Net als de BRTN moeten deze beleidsvisies niet alleen een toekomstperspectief bieden, maar ook aangeven hoe daadwerkelijke uitvoering van het beleid kan worden gefinancierd.

Zorg voor uitbreidingsmogelijkheden jachthavens

Het rijk heeft geconstateerd dat er de komende jaren ruimte nodig is voor uitbreiding van de verblijfsrecreatieterreinen, onder meer omdat bedrijven meer oppervlakte nodig hebben om aan de wensen van hun gasten tegemoet te kunnen komen. Datzelfde is van toepassing op de watersport. Ook de jachthavens hebben meer ruimte nodig om hun gasten te kunnen blijven gerieven. In de eerste plaats moeten de jachthavens beschikken over grotere ligboxen vanwege de toegenomen grootte van de schepen. Maar daarnaast wenst de toerwaarder meer comfort en verzorging op de aanlegplaats: niet alleen een jachthaven met ligplaatsen, maar ook een levensmiddelenzaak, een restaurant of de mogelijkheid voor afhaal diners, een speeltuin, informatie over de omgeving, fietsverhuur en een (overdekt) zwembad. Al deze zaken zijn nodig om in de komende jaren de belangstelling van de binnen- en buitenlandse toerwaarder te kunnen vasthouden. Natuurlijk worden de mogelijkheden mede bepaald door de Wet op de Ruimtelijk Ordening.

De raad pleit ervoor om, in goed overleg met de betrokken brancheorganisaties, deze ruimtelijke wensen te bespreken en te bezien waar deze in bestemmingsplannen hun plaats kunnen krijgen.

Bijlage 1

Adviesaanvraag

Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij

Directie Groene Ruimte en Recreatie

Raad voor het Landelijk Gebied
Stationsplein 14
3818 LE AMERSFOORT

landbouw, natuurbeheer en visserij

van brief van	van kenmerk	van kenmerk	datum
		GRR. 2002/1448	22-11-2002
onderwerp	documentnummer		bijlagen
Adviesaanvraag perspectief recreatie. (TRC 2002/9878)	3785019		

Geachte Raad,

In het werkprogramma van de raad is het onderwerp "Perspectief recreatie" opgenomen. U wordt gevraagd uw visie voor de langere termijn te geven op de ontwikkelingen in de samenleving met betrekking tot openluchtrecreatie, en advies te geven over eventuele noodzaak van wijziging in het beleid voor de toekomst. Het is de bedoeling dat het advies zal doorwerken in een op te stellen visie recreatie die (medio) 2003 moet zijn afgerond.

Met het oog op de afbakening van het advies zij vermeld, dat het gaat om recreatie in de openbare ruimte, met het accent op de groene (en blauwe) ruimte, ongeacht of deze gelegen is in het landelijk of stedelijk gebied. Onder de ontwikkelingen in de samenleving worden de demografische, sociaal-culturele en financieel-economische ontwikkelingen verstaan. Ook de internationale component wordt daarbij van belang geacht.

Ik verzoek u tenminste aandacht te besteden aan de onderstaande vragen:

1. Zal het beleid erop gericht moeten zijn om in de eerste plaats tegemoet te komen aan de behoeften van mensen op het gebied van openluchtrecreatie of moet recreatie meer gezien worden als een middel om maatschappelijke baten te bereiken?

De volgende twee vragen kunnen beschouwd worden als vervolgvragen:

2. Als ervoor gekozen wordt om tegemoet te komen aan de behoeften van mensen, is vervolgens de vraag relevant of een generiek beleid of een meer specifiek beleid, gericht op specifieke bevolkingsgroepen of specifieke recreatievormen of activiteiten, gevoerd zal moeten worden. Dit met het oog op de grote diversiteit aan bevolkingsgroepen en recreatiepatronen in onze samenleving.
3. Bij de keuze om het beleid vooral te richten op het bereiken van maatschappelijke baten is de vraag aan de orde welke baten dit moeten zijn. Gedacht kan worden aan uiteenlopende baten op gebied van de volksgezondheid, beperking mobiliteit, draagvlak voor natuurbeleid, integratie, werkgelegenheid etc. Baten die passen bij meer algemene politieke prioriteiten, waardoor het recreatiebeleid een meer politiek karakter krijgt.

Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij
Directie Groene Ruimte en Recreatie
Bevrijdingslaanweg 71
Postadres: Postbus 20401
3700 EE 's-Gravenhage
Telefoon: 079 - 378888
Fax: 079 - 378888

Bijlage 2

Datum 22-11-2002 Kenmerk GRR. 2002/1448 Vervolgblad 2

4. Kan het overheidsbeleid volstaan met (1) randvoorwaardelijk beleid en/of (2) voorzieningenbeleid, in casu "groen, paden vaarwegen en dergelijke? En hoe denkt de raad daarbij over het "meeliften" met ander beleid en de kansen die dat biedt, bijvoorbeeld het meeliften met het beleid voor water en de rivieren?
5. Hoe ziet de raad de rolverdeling tussen de verschillende overheden en tussen de overheid, de "markt" en particuliere organisaties? Daarbij is tevens de vraag relevant welke (nieuwe) bondgenoten van node zijn om het beleid uit te voeren en hoe de aansturing georganiseerd en geïnstrumenteerd moeten worden.

Ik hoop dat u kans ziet het advies in het eerste kwartaal van volgend jaar af te ronden.

DE MINISTER VAN LANDBOUW, NATUURBEHEER
EN VISSERIJ,

dr. C.F. Voerman

Totstandkoming advies

Samenstelling werkgroep

Ter voorbereiding van dit advies heeft de raad uit zijn midden een werkgroep ingesteld. Voorzitter van deze werkgroep was G.J. Borger, terwijl Th.A.M. Beckers, H.L. Blok, F.G. van Diepen-Oost, M.D.A.M. van der Laan-Veraart, P. Nijhoff en F.C. Prillewitz fungeerden als leden van de werkgroep.

Het secretariaat werd gevoerd door projectleider W.H. Brandenburg. Hij werd in de eerste maanden bijgestaan door projectleider G.C. Weernekers, die na een ziekbed op 19 november 2003 is overleden.

Gesprekspartners

Aan de werkzaamheden van de werkgroep ging een startbijeenkomst vooraf. Hiervoor waren personen uitgenodigd uit alle mogelijke geledingen van de recreatiesector. Aan de hand van enkele stellingen werd eerst in kleine groepen gediscussieerd, waarna in plenair verband de hoofdresultaten werden besproken. Naast de leden van de werkgroep waren deelnemers aan deze bijeenkomst:

organisatie

Amsterdamse Bos
ANWB Algemeen Ledenbelang
Bureau voor Economie en Omgeving BUITEN
Gemeente Amsterdam Dienst RO
Groenservice Zuid-Holland
Koninklijke Nederlandse Hippische Sportfederatie
Recreatiemaatschappij Rivierengebied / OSO
RECRON
Staatsbosbeheer
Stichting Landelijk Fietsplatform /
Landrecreatieberaad
Stichting Recreatie
Stichting Recreatie Toervaart Nederland
TREK / COKON
Toerisme Recreatie Nederland TRN
Universiteit van Amsterdam Afdeling
Geografie en Planologie
Vekabo Nederland
Watersportberaad p/a KNWV
Wageningen Universiteit
Leerstoelgroep Sociaal-Ruimtelijke Analyse

persoon

R. Heldens
P. Makken
J. Caalders
J.C.C.M. Gadet
L.P. Klaassen
A. Pardoel
G.S. Stam
Y. Gelsing
H. Koenders

H.C. Nijland
J.E.J. Klüppel
N. van Lamsweerde
J. van Roekel
F.L.J.M. Jansen

C.J.M. Karsten
J. van Herk
P. de Vries

V.R. van der Duim

Vakberaad Recreatie en Toerisme
p/a Provincie Friesland
Vakberaad Recreatie en Toerisme
p/a Provincie Noord Holland
-
-

J.J. Lottgering

G. van de Beek
L.J. Meiresonne
R.W.M.J. Nas

Verder zijn gesprekken gevoerd met onder anderen D.J. Verstand (RECRON), W. de Vries (HISWA Vereniging), O. Terlouw (NVVS), M. van Steenis (VNG), R.I. van Dam en I.E. Salverda (Alterra).

Bijlage 3

Geraadpleegde literatuur

- Bayer, Marcel
Hans Mommaas: Planologie heeft geen antwoord op spektakelmaatschappij
in: Rom, mei 2002, pag. 32-35
- Beckers, Prof. dr. Th.A.M.
Over zeezicht, boslust, de snelle vliet en de rustende jager
essay voor het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij
augustus 2002
- Bedrijfschap Horeca en Catering
Kompas voor beleid; Horeca voor 2004
Zoetermeer, mei 2003
- Boer, T.A. de, en J.K. van Raffé
Nieuwe recreatievormen in bos, natuur en landschap
Alterra-rapport 745, Wageningen, 2003
- Boo, Marion de
Nieuwe bezoekers: Natuurmonumenten wijst allochtonen de weg naar de natuur
in: Natuur en Milieu, nummer 7/8, juli/augustus 2003
- Bosma, Nico
Vraagtekens bij het bezoek aan bos- en natuurgebieden
in: Nederlands Bosbouw Tijdschrift 2002, pag. 22 - 24
- Boxtel, Hans van
Onrust op het erf
in: Binnenlands Bestuur, 4 juli 2003, pag. 38-41
- Burzinski, Matthias
Trends und Erfolgsfaktoren in der Freizeit-, Tourismus und Kulturbranche
MSP-online magazine, Dortmund, 8 april 2003
- Centraal Bureau voor de Statistiek
diverse publicaties, recente gegevens van internet
Statistisch Jaarboek 2003, Voorburg, Heerlen, januari 2003
- Dam, R.I. van, S. Lütke, I.E. Salverda
Twee handen vol trends; een verkenning naar trends in de samenleving
Alterra, Wageningen, 2002
- Firet, Michiel
Groen om de stad wordt volwassen
in: BNSP nieuws, juli 2003, pag. 16-17
- Gadet, Jos
Belevenisrecreant wil kunnen kiezen
in: ROM, mei 2002, pag. 22-25
- Gadet, Jos
Vrije tijd in ruimtelijke planvorming in Amsterdam
in: ROM, juli/augustus 2003, pag. 32-38

- Golen, Bea van, en Manon van Middelkoop
Ruimte voor recreatie en vrije tijd
in: ROM, mei 2002, pag. 17-21
- Goossen, C.M. en F. Langers
Recreatietoerisme; 9 jaar later
Alterra-rapport 627, Wageningen, 2002
- Hak, J. en A.J.H. Smallegenbroek
Vernieuwing dagrecreatieterrinen
VNG uitgeverij, Den Haag, 2003
- Jókövi, Dr. M.E.
Recreatie van Turken, Marokkanen en Surinamers in Rotterdam en Amsterdam
Alterra-rapport 003, Wageningen, 2000
- Jókövi, Dr. M.E.
Vrijtijdsbesteding van allochtonen en autochtonen in de openbare ruimte
Alterra-rapport 295, Wageningen, 2001
- Kusiak, Loek
Drukke en verouderd aanbod bedreigen Heuvelland-idylle
in: ROM, mei 2002, pag. 26-29
- Metz, Tracy
Pret! Leisure en landschap
NAI uitgeverij, Rotterdam, 2002
- MCA Communicatie
Vakantiedrag en gebruik van attractieparken onder Turken,
Marokkanen en Surinamers
Utrecht, juni 2003
- Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij
Kiezen voor recreatie; beleidsnota Openluchtrecreatie 1991-2010
Den Haag, oktober 2001
- Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij
Structuurschema Groene Ruimte 2
Den Haag, januari 2002
- Ministerie van Verkeer en Waterstaat
De betekenis van water voor recreatie en toerisme in Nederland
Den Haag, februari 2002
- Minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
Permanente bewoning van recreatiewoningen
Brief aan de Tweede Kamer van 11 november 2003
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening 2000 / 2020, deel 1
Den Haag, 2001
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
Ruimtebehoefte van recreatie, water, natuur, infrastructuur en landbouw
Den Haag, 2002

- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening 2000 / 2020, delen 2 en 3
Den Haag, 2002
- Mommaas, Hans
Vrije tijd in een tijdperk van overvloed, inaugurele rede
Tilburg, 31 oktober 2003
- Nederlandse Research Instituut voor Recreatie en Toerisme
Trendrapport toerisme, recreatie en vrije tijd 2002-2003
Breda, 2003
- Pieck, Michael
Ist das Rheinland fit für die Zukunft?
in: Die Wirtschaft, 2002, nummer 10, pag. 16-17
- Raad voor de Openluchtrecreatie
Recreatie: de moeite waard
Advies over de maatschappelijke betekenis van recreatie
Amersfoort, december 1996
- Raad voor het Landelijk Gebied
Grote projecten: als het moet, dan ook goed
Advies over grootschalige ingrepen en de kwaliteit van het landelijk gebied
Amersfoort, publicatie RLG 98/4, april 1998
- Raad voor het Landelijk Gebied
Wonen in het landelijk gebied
Advies over de Ontwerp-Nota Wonen
Amersfoort, publicatie RLG 00/5, september 2000
- Raad voor het Landelijk Gebied
Meer regio, minder regels, meer resultaat
Advies over het Tweede Structuurschema Groene Ruimte, deel 1
Amersfoort, publicatie RLG 02/6, juni 2002
- Raad voor het Landelijk Gebied
Groene diensten: van ondersteunen naar ondernemen
Advies over groene diensten in het landelijk gebied
Amersfoort, publicatie RLG 02/7, juni 2002
- Raad voor het Landelijk Gebied
Boeren, Burgers en Buitenlui
Advies over de betekenis van sociaal culturele ontwikkelingen
voor het landelijk gebied
Amersfoort, publicatie RLG 02/8, juni 2002
- Raffe, J.K. van en T.A. de Boer
Recreatieaanbieders in de groene ruimte
Alterra-rapport 711, Wageningen 2003
- Rabobank
Marktstudie Verblijfsrecreatie en Hotels
Utrecht, 2003
- Recreatiegemeenschap Veluwe
Agenda voor de toekomst voor recreatie en toerisme op de Veluwe
Apeldoorn, 2003

- RECRON
Recreatie in 2019 of: hoe Nederland eruit zou moeten zien bij het vijftigjarig bestaan van RECRON
Arnhem, juli 1999
- Romeiss-Stracke, Prof.dr. Felizitas
Erlebnis- und Konsumwelten – Herausforderungen für die Innenstädte
in A. Steinecke (Hrsg): Erlebnis- und Konsumwelten
Oldenburg, 2000
- Romeiss-Stracke, Prof.dr. Felizitas
Die Stadt – ein überdimensionaler Funpark?
in: W. Schuster en W. Dettling (Hrsg): Zukunft Stadt – die Stunde der Bürger
in Zeiten der Globalisierung
Hohenheim Verlag, Stuttgart/Leipzig, 2001
- Schoonhoven, Gertjan van
Grenzen in het groen
in: Elsevier, 28 juni 2003, pag. 16-19
- Seipel, Peter
Schluss mit Langeweile!
schneller, höher, weiter - das Motto des Leistungssports wird in Zukunft auch
unsere Freizeitaktivitäten bestimmen
in: Profil, das Online-Magazine Österreichs, jaar 2002, week 34
- Sociaal en Cultureel Planbureau
Trends in de tijd: een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en
tijdsordening
Den Haag, oktober 2001
- Sociaal en Cultureel Planbureau
Rapportage Sport 2003
Den Haag, april 2003
- Sociaal en Cultureel Planbureau
De meerkeuzemaatschappij
Den Haag, juni 2003
- Sociaal en Cultureel Planbureau
Tijdverschijnselen: impressies van de vrije tijd
Den Haag, juli 2003
- Staatssecretarissen van Economische Zaken en van Landbouw,
Natuurbeheer en Visserij
Toeristisch-Recreatief Actieprogramma
Brief aan de Tweede Kamer van 21 maart 2002
- Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum
Kiezen voor Recreatie; ex-post evaluatie
Den Haag, 1998
- Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum
Recreatie in beleid van andere ministeries
Den Haag, januari 2000
- Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum
Recreatie in beleid van provincies
Den Haag, augustus 2001
- Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum
Een blik over de grens; recreatie in Noordwest-Europa
Den Haag, januari 2002

- Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum
Cijfermateriaal boven water; inventarisatie feiten en cijfers waterrecreatie
Den Haag, februari 2002
- Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum
Verkenning van 'Verblijfsrecreatie in de EHS';
probleemanalyse en oplossingsrichtingen
Den Haag, februari 2002
- Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum
Recreatieve toegankelijkheid van oevers
Den Haag, september 2002
- Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum
Plattelandstoerisme en wet- en regelgeving
Den Haag, november 2002
- Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum
Recreatiegedrag op West-Europese schaal
Den Haag, januari 2003
- Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum
Ontwikkelingen en waarden
Den Haag, januari 2003
- Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum
Groene diensten en recreatie
Den Haag, januari 2003
- Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum
Uitgaven van LNV voor recreatie in 1993 – 2003
Den Haag, januari 2003
- Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum
Recreantengroepen naar beperkingen en voorkeuren
Den Haag, februari 2003
- Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum
Scenario's voor sturing
Den Haag, februari 2003
- TRN, RECRON, Koninklijke Horeca Nederland en HISWA Vereniging
Kerncijfers Toerisme en Recreatie, z.p., 2002
- Vos, Claire, Paul Opdam en Rogier Pouwels
Recreatie en biodiversiteit in balans; een ruimtelijke benadering
in: Landschap, jaargang 20, uitgave 1, pag. 3-11

Bijlage 4

Overzicht publicaties 2002 - 2004

Adviezen 2004

RLG 04/1 Ontspannen in het groen
Advies over de wijze waarop
overheid, bedrijfsleven en
maatschappelijke organisaties
kunnen zorgen voor recreatie
in de toekomst (januari 2004)

Adviezen 2003

RLG 03/1 Jaarverslag 2002 en
werkprogramma 2003
RLG 03/2 Voor een dubbeltje op de
eerste rang
Advies over het natuurbeleid
(februari 2003)
RLG 03/3 Platteland in de steigers
Advies over de reconstructie
van de zandgebieden in
Zuid- en Oost-Nederland
(februari 2003)
RLG xxxx Scherven brengen geluk, ruimte
voor duurzame glastuinbouw
Lezing raadslid J.T.G.M. Koolen,
Nationaal Glastuinbouw-
congres 14 april 2003
RLG 03/4 Briefadvies over de gevolgen van
hervormingsvoorstellen van het
GLB (mei 2003)
RLG 03/5 Ruimte voor natuur
Advies over realisatie en beheer
van de Ecologische Hoofdstruc-
tuur en de ruimte die dat vraagt
voor mensen, organisaties en de
natuur zelf (juli 2003)
RLG 03/6 De boer in de keten:
boeienkoning of teamspeler?
Advies over de positie van
primaire producenten in
agroketens (september 2003)

RLG xxxx Vitaal Platteland vraagt een bos
energie
Lezing voorzitter prof. H.J.L. Von-
hoff, Symposium 'Bos en Energie',
10 september 2003
RLG 03/7 Het ontwerpen van een experi-
ment
Publicatie naar aanleiding van de
werkconferentie over een vol-
gende generatie publieksgericht
beleid, 8 mei 2003
(december 2003)
RLG 03/8 Dierziektebeleid met draagvlak
Advies over de bestrijding van
zeer besmettelijke dierziekten
Deel 1 - advies (december 2003)
Deel 2 - onderbouwing van het
advies (december 2003)

Adviezen 2002

RLG 02/1 Briefadvies over de positie van
het groene onderwijs
(januari 2002)
RLG 02/2 Briefadvies reactie op de Vijfde
Nota Ruimtelijke Ordening,
deel 3 (februari 2002)
RLG 02/4 Terug op de grond en weer
tussen de mensen
Advies over Food Delta
(april 2002)
RLG 02/5 Voorkomen is beter...
Advies over soortenbescherming
en economische ontwikkeling
(april 2002)
RLG 02/6 Meer regio, minder regels,
meer resultaat
Advies over het Tweede Struc-
tuurschema Groene Ruimte, deel
1 (juni 2002)

RLG 02/7 Groene diensten:
van ondersteunen naar
ondernemen
Advies over groene dien-
sten in het landelijk
gebied (juni 2002)

RLG 02/8 Voor boeren,
burgers en buitenlui
Advies over de betekenis
van sociaal-culturele ont-
wikkelingen voor het lan-
delijk gebied (juni 2002)

Alle publicaties staan op de web-
site van de Raad voor het Landelijk
Gebied (www.rlg.nl) en zijn desge-
wenst te downloaden.

De publicaties zijn kosteloos via het
bureau van de raad te bestellen.